

Jacek Kuśmierski

Orientalny raj

Wpływy tureckie w ogrodach polskich

Jacek Kuśmierski

Orientalny raj

Wpływy tureckie w ogrodach polskich

Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie

Warszawa 2023

Redakcja i korekta: dr Anna Ziemlewska

Recenzja: dr hab. inż. arch. Katarzyna Hodor, prof. PK

Projekt, opracowanie graficzne i skład: Krzysztof Deczyński

Na okładce:

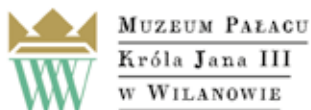
Zygmunt Vogel, Widok ogrodu Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcem” w Warszawie, po 1782, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.11259 MNW (Kat. 20)

Niniejsza publikacja jest materiałem promocyjnym wystawy czasowej „Orientalny raj. Wpływy tureckie w ogrodach polskich” prezentowanej w pałacu wilanowskim od 18 września do 31 grudnia 2023 r. Wydarzenie towarzyszące 17. Międzynarodowemu Kongresowi Sztuki Tureckiej (ICTA) w Warszawie. Organizatorzy: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie i Uniwersytet Warszawski, 18–21 września 2023.

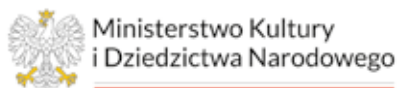
© Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie

ISBN: 978-83-965839-3-2

Organizator wystawy

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach zadania „Dofinansowanie finalnej części projektu dokumentacyjno-wystawienniczego, poświęconego m.in. dziełom dawnego rękopiśmiennictwa Tatarów polskolitewskich”

Patroni

Spis treści

1. Wstęp **4**
2. Materiały i metody **5**
3. Znajomość ogrodów tureckich w Rzeczypospolitej **6**
4. Rośliny tureckie w ogrodach polskich **9**
5. Namioty tureckie **19**
6. Źródła inspiracji dla pawilonów tureckich **27**
7. Pawilony tureckie w ogrodach polskich **31**
 - 7.1. Pawilony barokowe **33**
 - 7.2. Pawilony tureckie projektu Szymona Bogumiła Zuga **34**
 - 7.3. Pawilony tureckie projektu Jana Chrystiana Kamsetzera **42**
8. Pawilony tureckie na Ukrainie **44**
9. Podsumowanie **49**
10. Katalog **51**
11. Bibliografia **102**
12. Spis ilustracji **126**
13. Indeks osobowy **132**
14. Indeks geograficzny **143**
15. Indeks rzeczowy **146**
16. Indeks roślin **148**
17. Podziękowania **150**

1. Wstęp

Ogrody były jednym z ważniejszych obszarów wymiany kulturowej między Imperium Osmańskim a Rzeczpospolitą. Jej genezy należy szukać przede wszystkim w kontaktach politycznych, dyplomatycznych i handlowych, których apogeum przypadło na okres od XVI do XVIII w.¹. Najważniejsze szlaki prowadziły na północ i północny zachód z Konstantynopola. Pierwszy nazywany *Stambulyolu* wiodł wzdłuż Dunaju przez obecny Nisz, Belgrad i Budapeszt. Kolejny prowadził przez Braszów lub Sybin w Siedmiogrodzie i dalej przez Węgry i Słowację do Krakowa i na Śląsk. Trzecia droga przebiegała przez Mołdawię, Śniatyn lub Kamieniec Podolski do Lwowa². Przedmiotem importu były m.in. tkaniny i wyroby tekstylne, namioty, kobierce tureckie i perskie, skóry wyprawne i wyroby skórzanе, broń, naczynia fajansowe i inne wyroby rzemieślnicze, wina, perły i kamienie szlachetne, kadzidło, konie. Handlowano również świeżymi i suszonymi owocami takimi jak cytryny, pomarańcze, figi, rodzynki, bakalie oraz tytoniem, czyli popularną „tabaką”. Z Imperium Osmańskiego do Rzeczypospolitej sprowadzano wiele przypraw w tym: pieprz, goździki, cynamon, gałkę muskatołową i najdroższy ze wszystkich, anatolijski szafran, rosnący w rejonie Tokatu i w zachodnich Górach Pontyjskich niedaleko Konstantynopola³. Do polskich ogrodów trafiły liczne rośliny ozdobne i egzotyczne, a wśród nich: pomarańcze, kamelie, forsycje, rezedy, piwonie, róże, hiacynty i tulipany⁴.

Wraz z ustaniem ekspansji terytorialnej po klęsce pod Wiedniem w 1683 r. i przegranej wojnie z Ligą Świętą, otworzył się nowy rozdział wpływów Imperium Osmańskiego. Brak zagrożenia tureckiego wpłynął na zwiększenie wymiany handlowej, poprawę stosunków dyplomatycznych i wizerunku Turków w polskiej kulturze w XVIII w.⁵ Ówczesna „ottomania” znalazła swoje odzwierciedlenie również w ogrodach, choć jej geneza związana była przede wszystkim z modą na orientalne pawilony, która narodziła się we Francji⁶. Nurt ten nie upowszechnił się w Rzeczypospolitej tak jak w zachodniej Europie, ale powstało kilka ciekawych obiektów nawiązujących do tradycyjnej architektury Wschodu, jak choćby Dom Imama i Minaret w ogrodzie „Na Książęcym” w Warszawie, Dom Turecki w Łazienkach Królewskich, Namiot Turecki w ogrodzie w Mokotowie, Meczet i Plebania Turecka w parku „Aleksandria” w Siedlcach, czy łaźnie tureckie w Tulczynie⁷. W ogrodach

1 Dziubiński 1965; Bazylow 1976; Majda 1977; Kołodziejczyk 1988.

2 Kołodziejczyk 1988; Dziubiński 2000.

3 Dziubiński 1998a, s. 145–201; Dziubiński 1998b.

4 Reychman 1964, s. 130.

5 Kopania 2012, s. 83.

6 Reychman 1964, s. 156; Ciołek 1965b; Morawińska 1977, s. 33; Zastawska 2000, s. 65–104.

7 Reychman 1964, s. 153–160; Berdecka, Turnau 1969, s. 52; Jaroszewski 1986.

w Wilanowie, Powązkach i Puławach wystawiano również oryginalne namioty pochodzące z zakupów lub łupów wojennych spod Wiednia i Chocimia.

Celem niniejszej monografii było usystematyzowanie, zweryfikowanie i uzupełnienie dotychczasowej wiedzy na temat wpływów tureckich w ogrodach polskich. Zakres przedmiotowy objął: wiedzę o ogrodach Imperium Osmańskiego w Rzeczypospolitej, uprawiane gatunki roślin, eksponowane namioty oraz projektowane lub zrealizowane pawilony w stylu tureckim. Szczegółowej analizie poddano twórczość dwóch architektów doby klasycyzmu, Szymona Bogumiła Zuga i Jana Chrystiana Kamsetzera. W badaniach skupiono się na obszarze dawnej Korony, obejmującej po 1569 r. tereny Polski i Ukrainy. Prezentowany materiał został opracowany na potrzeby wystawy czasowej w Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, towarzyszącej 17. Międzynarodowemu Kongresowi Sztuki Tureckiej (ICTA) w Warszawie (18–21 września 2023 r.).

2. Materiały i metody

Badania na potrzeby niniejszej publikacji i wystawy czasowej objęły część studialną zrealizowaną w ramach kwerendy archiwalnej i bibliotecznej w latach 2022–2023. Przegląd literatury z dziedziny historii, historii sztuki, botaniki i językoznawstwa objął zbiory biblioteki Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Biblioteki Narodowej oraz Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Źródła archiwalne oraz reprodukcje dzieł pozyskano z polskich archiwów i muzeów: Archiwum Głównego Akt Dawnych, Biblioteki Narodowej, Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Muzeum Narodowego w Krakowie – Muzeum Książąt Czartoryskich i Biblioteki Książąt Czartoryskich, Muzeum Narodowego w Warszawie wraz z oddziałem Muzeum w Nieborowie i Arkadii, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Muzeum Warszawy, Narodowego Archiwum Cyfrowego, Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu oraz Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum. Informacje taksonomiczne pochodzą z internetowych międzynarodowych indeksów botanicznych: Międzynarodowy Indeks Nazw Roślin IPNI (ang. *International Plant Names Index*)⁸, Rośliny Świata Online Królewskich Ogródów Botanicznych w Kew (ang. *Plants of the World Online, the Royal Botanic Gardens, Kew*)⁹ oraz Światowa Sieć Informacji o Bioróżnorodności GBIF (ang. *Global Biodiversity Information Facility*)¹⁰.

⁸ International Plant Names Index (IPNI), <https://www.ipni.org/> (dostęp: 27.01.2023).

⁹ Plants of the World Online (POWO), <http://plantsoftheworldonline.org/> (dostęp: 27.01.2023).

¹⁰ Global Biodiversity Information Facility (GBIF), <https://www.gbif.org/> (dostęp: 27.01.2023).

Zagadnienie wpływów tureckich w ogrodach europejskich było przedmiotem wielu publikacji naukowych¹¹, jednak żadna z nich nie omawia obiektów z obszaru dawnej Rzeczypospolitej. Pierwszą, i jak na razie jedyną, istotną polskojęzyczną pracą na ten temat jest książka *Orient w kulturze polskiego oświecenia* opracowana przez historyka i orientalistę Jana Reychmana¹². Autor omówił w niej przykłady osiemnastowiecznych pawilonów tureckich w ogrodzie „Na Książęcem” w Warszawie, Jabłonnem i Łazienkach Królewskich. Wskazał również kilka wspomnianych wcześniej gatunków roślin, które przeniesiono z Imperium Osmańskiego do Rzeczypospolitej. Ważną publikację stanowi artykuł historyka sztuki Tadeusza Stefana Jaroszewskiego o stylu orientalnym w architekturze polskiej XIX w.¹³ Poza wcześniej wymienionymi obiektami opisał on pawilony tureckie w ogrodzie w Mokotowie, parku „Aleksandria” w Siedlcach oraz w Tulczynie. Zagadnienie turecczyny w założeniach polskich i europejskich omówiła także historyczka sztuki Jolanta Polanowska, która w swym artykule o projekcie kiosku Jana Chrystiana Kamsetzera¹⁴ przywołała szerokie tło historyczne i artystyczne.

3. Znajomość ogrodów tureckich w Rzeczypospolitej

W zakresie teorii tureckiej sztuki ogrodowej uwagę zwraca jej wielka nieobecność w literaturze polskiej aż do początków XIX w.¹⁵ Jeden z pierwszych opisów sułtańskich rezydencji w Konstantynopolu zamieścił Marcin Bielski w 1597 r. Zwrócił on uwagę przede wszystkim na dekoracyjne pawilony wykonane z kosztownych materiałów oraz towarzyszące im fontanny i egzotyczne rośliny takie jak cytryny, pomarańcze, figi, granaty i oliwki: [...] *Potym iężdżił morzem do zamku Kárázár¹⁶, do ktorego sadząią Turcy więźnie znaczne Chrześciańskie. Támże przeciwko temu zamkowi jest drugi zamek który zowią Anatulkarazar¹⁷: á tám jest wąskie morze bárzo, przeto któryby okręt z białtego morzá¹⁸ ná czarne chciał prześć, tedy nie może tych zamkow*

11 Do najważniejszych należą: Harvey 1976; Schoser, Benz-Rathfelder 1985; Avcioglu 2011; Ruoff 2011; Ruoff 2012; Williams 2014, s. 115–137; Křesadlová i inn. 2021, s. 44–52.

12 Reychman 1964.

13 Jaroszewski 1986.

14 Polanowska 2018.

15 Baranowski 1950, s. 145–160.

16 Rumeli Hisari, zwana również Boğazkesen Hisari (Forteca Przecinająca Cieśninę) – twierdza położona w Stambule, zbudowana przez sułtana Mehmeda II Zdobywcę w latach 1451–1452. Znajduje się po zachodniej stronie cieśniny Bosfor, w jej najwęższym miejscu (szer. 698 m). Po zajęciu Konstantynopola przez wojska Imperium Osmańskiego w 1453 r. forteca została zamieniona na magazyn i więzienie.

17 Anadolu Hisari, zwana również Güzelce Hisari (Piękna Forteca) – twierdza położona w Stambule, po wschodniej stronie cieśniny Bosfor, wzniesiona przez sułtana Bajazyda I Błyskawicę w latach 1393–1394.

18 W języku turekim Morze Śródziemne nazywane jest również Morzem Białym (tur. *Beyaz Deniz*), [za:] Yaman, Bacanlı 2009, s. 35–36.

minąc. Tąmże iadąc zaráz wstąpił do Lustránsow¹⁹ Cesárskich, dziwnie, kosztownie, y známieniće zbudowanych, ktorých iest wiele; Jeden iest zbudowany z drzewa Cyprysowego foremną robotą, rzezánim²⁰ dziwnie kosztownymi, kwiáty przyozdobiony. Drugi z kosztownego Alábástru y Már-muru budowany, w ktorým są ryćia barzo foremne y złotem malowane. W trzecim Lustránsie są ściány zmurowáne z gliny Tureckiej, tak száchowane iako tu do nas dzbánki Tureckie wożq. Tąmże też iest ieden gmách ze skłá zbudowany, y páwiment²¹ także skłem pięknym położony. Przy káżdym Lustránsie są fontany piękne, y wielkim kosztem spráwione : y ziółá dziwnie woniájące: owoce rozmaite, iáko cytryny, pomoráńcze, figi, pomágránata, drzewa oliwne, y insze. Tąmże w niektorym Lustránsie iest rozmáitego zwierzá dosyć nad brzegiem Anátulskim, tędy Cesarz iezdži krotofi²² używać: á wszędzie tām są konie Cesárskie dziwnie piękne, ná ktorých sam iezdżq, y stymi co przy nim záwždy mieszkájq. Abowiem do tych Lustránsow zwykł záwsze Cesarz iezdżić wodq na Galerze : áták gdzie iedno przýdzie tām ma konie gotowe, ná ktorých iezdżq ná łow z Sokoły y inszym myślistwem. Było też tām ná ten czas zwierze ktore zowia Sárnápá²³, ktore iest zbytnie wielkie y wysokie, że poczwwszy od stop áż do wierzchu głowy może go byđż zwysz na sześci sżeni y więcey: ale przodku iest wyższego, á niżli zádku: sierć ná nim iest pstra á biálla, iáko száchownicá: głowe ma ná kształt Wielbłądá [...] ²⁴.

Szymon Starowolski w swojej słynnej relacji opublikowanej w 1646 r. podaje kilka wzmianek i ogólnych opisów wytwornych ogrodów pałacu Topkapı w Konstantynopolu oraz innych rezydencji sułtana. Co istotne, praca ta była wydawana siedem razy a w XIX w. ukazały się jej dwa przedruki²⁵. Szczegółowy opis rezydencji wielkiego wezyra Kara Mustafy podaje w swojej relacji z 21 kwietnia 1678 r. polski dyplomata Samuel Proski. Ozdobą ogrodów był jedwabny namiot z kosztownymi kobiercami i poduszkami. Wokół fontanny z szesnastoma strumieniami rozstawiono kilkadziesiąt koszy z kwiatami oraz drzewkami pomarańczowymi i cytrynowymi, granatami, daktylowcami, jabłonią i kasztanami²⁶. Józef Mikosza z kolei w swojej pracy o Imperium Osmańskim z 1787 r. zwrócił uwagę na powszechność winnic i ogrodów. Te drugie odznaczały się prostotą oraz bogactwem kwiatów, warzyw i drzew owocowych. Zalecanym gatunkiem w ogrodach sułtańskich były cyprysy, które zapewniały odpowiednie zacienienie²⁷. Wobec tych lakonicznych przekazów

19 Lustrans (niem. *lusthaus*) – altana w ogrodzie, chłodnik, zob.: *M. Arcta Słownik staropolski...* 1914a, s. 505.

20 Rzezany – st. pl. cięty, złobiony, rzeźbiony, zob.: *M. Arcta Słownik staropolski...* 1914b, s. 158.

21 Pawiment (łac. *pavimentum*) – dekoracyjna posadzka zob.: Linde 1811, s. 654.

22 Krotofile – st. pl. zabawy, przyjemności, zob.: *M. Arcta Słownik staropolski...* 1914a, s. 140.

23 Sarnapa – st. pl. żyrafa, zob.: Zajęzkowski 1953, s. 74–76.

24 Bielski 1597, s. 627.

25 Starowolski 1646, s. 31, 62. Kolejne wydania ukazały się w Krakowie w 1647, 1649, 1665, 1695, 1701 i 1715. Przedruki: 1844 Wilno oraz 1858 Kraków.

26 *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego...* 1907, s. 139; Bałczewski 2000, s. 111.

27 Mikosza 1787, s. 119, 317. Zob. *Obraz osiemnastowiecznej Turcji...* 2018.

niewielko zaskakujący jest fakt, że w jednej z pierwszych polskich encyklopedii, napisanej przez Ignacego Krasickiego, znalazło się hasło „bostandzi” (tur. *bostancı*) oznaczające w języku tureckim ogrodnika, członka gwardii sułtańskiej²⁸. Charakterystycznym elementem stroju, odróżniającym ich od pozostałych żołnierzy, była podłużna czerwona czapka. Do ich obowiązków, poza utrzymaniem zieleni, należało również napędzanie i kierowanie łodziami wiosłowymi pływającymi z sułtanem po kanałach, a nawet ochrona porządku i karanie za złamanie zasad obowiązujących na terenie ogrodów.

Pierwszy obszerny opis ogrodów tureckich w języku polskim opublikował hrabia Stanisław Wodzicki w swoim podręczniku ogrodnictwa z 1825 r.²⁹ W tekście przywoływał przede wszystkim urodzajne winnice, sady i ogrody użytkowe nad Bosforem, a także założenia Adrianopola i Konstantynopola. Najwięcej miejsca poświęcił ogrodom pałacu Topkapı, które charakteryzowały się regularnym układem kompozycyjnym: marmurowe chodniki dzieliły przestrzeń na cztery części, a w miejscu ich przecięcia znajdowała się altana z fontanną. Na jednym końcu ogrodu znajdował się kiosk sułtana i woliery, a po przeciwnej stronie taras widokowy ozdobiony kwiatami w doniczkach. Kwatery wypełniały róże, heliotropy i odurzające intensywnym zapachem jaśminy. W ogrodzie mieściła się również szklarnia z roślinami egzotycznymi pochodzącymi z Etiopii i Przylądka Dobrej Nadziei, które uprawiał niemiecki ogrodnik Jakob z Rastattu w Badenii. Mimo to ogrody były zaniedbane a tamtejsza ziemia nie nadawała się do uprawy. Wodzicki zwrócił uwagę na wspaniałe rozwinięte ogrodnictwo kwiatowe oraz doskonały smak uprawianych w Turcji melonów, arbuzów i dyni. Sady wypełniały migdałowce, pomarańcze, cytryny, brzoskwinie, morele, granatowce, nieszpuki, gruszki i pigwy. Między warzywami uprawiano miętę, melisę, koper i pietruszkę. Podsumowując opis hrabiego Stanisława Wodzickiego trzeba jednak podkreślić, że sam nigdy nie podróżował do Anatolii, a jego opracowanie stanowi jedynie streszczenie fragmentu zaczerpniętego z encyklopedii ogrodnictwa angielskiego botanika Johna Claudiusa Loudona³⁰. Ten z kolei opierał się na relacjach z podróży i listach innych autorów od XVI do XIX w. W tekście powoływał się na traktat francuskiego przyrodnika Pierre Belona³¹, książkę ambasadora Ogiera Ghiselina de Busbecq³² oraz listy Lady Mary Wortley Montagu z jej podróży po Imperium Osmańskim w latach 1716–1718³³. W tekście pojawiły się również odniesienia do publikacji francuskiego dyplomaty François Pouqueville’a³⁴,

²⁸ Krasicki 1781, s. 169. Zob. Siwiec 2015, s. 105–106; Stachowski 2005, s. 66.

²⁹ Wodzicki 1825, s. 35–37.

³⁰ Loudon 1822, s. 62–64.

³¹ Belon 1558.

³² Busbecq 1581. Książka była znana Loudonowi z francuskiego tłumaczenia: *Ambassades et voyages en Turquie et Amasie de Mr Busbequius: Nouvellement traduites en François par S. G. Et diuisées en quatre Liures*, Paris 1646.

³³ Wortley Montagu 1763.

³⁴ Pouqueville 1805. Książka znana Loudonowi z angielskiego wydania: *Travels in the Morea, Albania, and other Parts of the Ottoman Empire*, London 1813.

angielskiego podróżnika Edwarda Daniela Clarke'a³⁵ oraz Josepha-Philippe'a-François Deleuze'a, przyrodnika pracującego w Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu³⁶.

Inny interesujący opis kultury ogrodniczej Imperium Osmańskiego możemy odnaleźć w pracy Ludwika Zielińskiego z 1835 r. Historyk zwrócił uwagę, że Turcy wszystkich stanów żywią wielkie upodobanie do ogrodów i spędzają w nich dużo czasu na odpoczynku, piciu kawy, paleniu tytoniu i słuchaniu muzyki. Ponoszą również bardzo duże koszty, aby sprowadzić egzotyczne drzewa i krzewy. Powołując się na relację brytyjskiego kupca Thomasa Thorntona³⁷ podkreślał ogromne znaczenie kwiatów: [...] *Niema na świecie ludu, coby kwiaty lepiej lubił jak Turcy. Nie wiele uważają na ich zapach, lecz szacują ich nader z ich powierzchowności. Różne kwiaty zakładają sobie w fałdy swoich zawojów. Wyrobnik zajęty codziennie obca robotą, ma przed sobą szklankę z wodą, w której stoją różne kwiaty [...]*³⁸. Zieliński nie szczędził krytycznych uwag ze względu na brak krajowych ogrodników, zamiast których pracować mieli wzięci w niewolę Niemcy i Francuzi, zaniedbanie ogrodów i szklarni sułtana oraz nienadającą się do uprawy ziemię w Konstantynopolu.

4. Rośliny tureckie w ogrodach polskich

Jednym z głównych przejawów wpływów tureckich na ogrody polskie była obecność roślin pochodzących z obszarów Imperium Osmańskiego. W języku staropolskim istnieje kilka roślinnych turcyzmów, czyli zapożyczeń z języka tureckiego dla nazw roślin. Jednymi z najbardziej znanych przykładów są: ajer (tur. *ayir*) lub tatarskie ziele, którymi określano tatarak zwyczajny (*Acorus calamus* L.), kawon (tur. *kavun*) czyli ogórek melon (*Cucumis melo* L.) oraz ajwa (tur. *ayva*) używana w niektórych rejonach Ukrainy dla pigwy pospolitej (*Cydonia oblonga* Mill.). Z języka tureckiego pochodzi również nazwa arbuza zwyczajnego (*Citrullus lanatus* (Thunb.) Mansf.; tur. *karpuz*) oraz sumaka garbarskiego (*Rhus coriaria* L.; tur. *sumak*)³⁹.

Wpływy tureckie można odnaleźć również wśród nazw drzew. Kasztanowiec pospolity (*Aesculus hippocastanum* L.) pochodzi z języka tureckiego (tur. *kestanesi*), ale słowo to weszło do polszczyzny za sprawą języka niemieckiego (niem. *Kasten*). Uprawę tych drzew na Starym Kontynencie rozpoczęto w ogrodach cesarza Maksymiliana II w Pradze i Wiedniu, dokąd zostały sprowadzone z Konstantynopola w 1576 r. Pierwsze wzmianki o kasztanowcach w Polsce pochodzą z końca

³⁵ Clarke 1810–1819.

³⁶ Deleuze 1823.

³⁷ Thornton 1807.

³⁸ Zieliński 1835, s. 94.

³⁹ Muchliński 1858, s. 1, 4, 60, 103, 123; Stachowski 2014, s. 11–12, 315–316.

XVI w. Wtedy to król Stefan Batory nakazał posadzić je w ogrodzie królewskim w podkrakowskim Łobzowie⁴⁰. Kontaktom z Imperium Osmańskim zawdzięczamy także rozpowszechnienie w Europie południowo-wschodniej piramidalnej topoli afgańskiej lub uzbekistańskiej (*Populus usbekistanica* ‚Afghanica’ Kam.), której obecny status taksonomiczny pozostaje nieznany. Dzięki jej pochodzeniu była nazywana w Rzeczypospolitej kawakiem (tur. *kavak*), topolą turecką lub wołoską⁴¹. Innym gatunkiem sprowadzonym w XVI w. był lilak pospolity (*Syringa vulgaris* L.). Jego nazwa również wywodzi się z języka tureckiego (tur. *leylak*), do dziś określa się go potocznie mianem bzu tureckiego lub perskiego⁴².

Il. 1. Kasztanowiec pospolity (*Aesculus hippocastanum* L.)

⁴⁰ Muchliński 1858, s. 59; Zaraś-Januskiewicz 2016, s. 204.

⁴¹ Bugała 1969; *Topole...* 1973, s. 68–69.

⁴² Muchliński 1858, s. 76.

II. 2. Lilak pospolity (*Syringa vulgaris* L.)

Wyjątkową ozdobą ogrodów polskich były kwiaty pochodzące z Imperium Osmańskiego, które uprawiano między XVI a XVIII w. Dominowały tulipany (*Tulipa* L.) i szachownice cesarskie (*Fritillaria imperialis* L.), których wyjątkową urodę i zmienność docenił już Jakub Kazimierz Haur: [...] *Te kwiaty kwatery, álbo zagony Ogrodne ozdabiáia, á oczy tylko ludzkie delektuiá, y w oknách się prezentuią, Cybulki álbo naśięnia, tych kwiatkow, kiedy ie wsadzi, ábo poruszy y ná inne mieysce przesádi, zniey nie obaczy ták prętko kwiatka, do tego im naydłużey w iédnym mieyscu to naśienie leży w ziemi, tym też dla pozoru pieknieyszy się kwiát w fárbách swoich zákrzewia, y poleruie [...]*⁴³. Zgodnie z tradycją nazwę tulipana nadał w 1554 r. Ogier Ghiselin de Busbecq, ambasador cesarza Ferdynanda I w Konstantynopolu, z powodu podobieństwa tego kwiatu do turbanu (tur. *tülbent*), nazywanego w języku włoskim *tulipano*. Stąd też w dawnej Rzeczypospolitej roślina ta była nazywana „zawojem wschodnim” lub „zawojem tureckim”. Szachownica cesarska została sprowadzona ze wschodniej Anatolii w 2 połowie XVI w.⁴⁴ Była nazywana w polskich dziełach botanicznych „koroną”, „szachownicą”, „koroną szachową”, „fritilaryą”, „koroną cesarską” i „iskroniem”⁴⁵, co odnosiło się do tłumaczenia jej łacińskiej nazwy i formy kielichowatych kwiatów zebranych w okółek, przypominających wspianą monarchę. Wśród roślin ozdobnych pochodzących lub sprowadzonych z Imperium Osmańskiego od XVI w. do polskich ogrodów należy

⁴³ Haur 1679, s. 78.

⁴⁴ Teksen, Aytaç 2011.

⁴⁵ Rostański 1900, s. 279.

wyróżnić również inne rośliny wiosenne: hiacynta wschodniego (*Hyacinthus orientalis* L.), narcyza białego (*Narcissus poeticus* L.) i zawilca wieńcowego (*Anemone coronaria* L.). Do popularnych kwiatów letnich należały: jaskier azjatycki (*Ranunculus asiaticus* L.), lilia biała (*Lilium candidum* L.), lilia chalcedońska (*Lilium chalcidonicum* L.) i ostróżka ogrodowa (*Delphinium ajacis* L.)⁴⁶ (Il. 1). Gatunki te pojawiają się w rejestrach i inwentarzach ogrodu w Sieniawie z lat 1720–1726, gdzie zostały dodatkowo opatrzone informacją o ich sprowadzeniu z Turcji lub Stambułu. Należały do nich sadzonki wspomnianych roślin zielnych (anemony, goździki, hiacynty, jaskry, narcyzy, żonkile) oraz krzewy róż⁴⁷.

Il. 3. Tulipan (*Tulipa* L.)

Il. 4. Szachownica cesarska (*Fritillaria imperialis* L.)

⁴⁶ Harvey 1976; Schoser, Benz-Rathfelder 1985; Atasoy 2011, s. 57–59.

⁴⁷ Nestorow 2005.

—
Il. 5. Hiacynt wschodni (*Hyacinthus orientalis* L.)

—
Il. 6. Narcyz biały (*Narcissus poeticus* L.)

—
Il. 7. Zawilec wieńcowy (*Anemone coronaria* L.)

Il. 8. Jaskier azjatycki (*Ranunculus*) *asiaticus* L.)

Il. 10. Lilia chalcedońska (*Lilium*) *chalcedonicum* L.)

Il. 9. Lilia biała (*Lilium*) *candidum* L.)

Istotnym elementem ogrodów polskich były niezwykle cenne kolekcje roślin egzotycznych. Wiele gatunków pochodziło lub zostało sprowadzonych z Imperium Osmańskiego, co również znalazło swój wyraz w języku polskim. Jednym z nich jest pomarańcza bergamota, zwana popularnie bergamotką (*Citrus × limon* (L.) Osbeck), która pochodzi z zachodnich Indii. Choć jej nazwa przeszła do polszczyzny z języka francuskiego (fr. *bergamote*) lub włoskiego (wł. *bergamotto*) to źródłostowu należy szukać w tureckim określeniu oznaczającym „gruszkę książęcą”, dosłownie „gruszkę beja” (tur. *Bey Armudu*). Roślina ta trafiła do Europy z Turcji, gdzie była uprawiana w południowych i zachodnich prowincjach położonych bezpośrednio nad Morzem Śródziemnym m.in. Adana, Mersin, Antalya, Hatay⁴⁸. Podobną drogą na Stary Kontynent trafiła pochodząca z Chin cytryna zwyczajna (*Citrus × limon* (L.) Osbeck). W szesnastowiecznej Rzeczypospolitej była nazywana „limonią” za sprawą języka francuskiego (fr. *limon*) lub włoskiego (wł. *limone*), które zaczerpnęły nazwę z języka perskiego (tur. *līmūn*)⁴⁹. Z Imperium Osmańskiego pochodzi również pomarańcza gorzka w karłowej odmianie tureckiej (*Citrus × aurantium* L. „Turcicum salicifolia’)⁵⁰. Wyrazem zainteresowania florą egzotyczną w XVII i XVIII w. było kolekcjonowanie innych roślin rodzimych dla regionu basenu Morza Śródziemnego⁵¹. Należały do nich gatunki takie jak: cyprys wiecznie zielony (*Cupressus sempervirens* L.), figowiec pospolity (*Ficus carica* L.), granat właściwy (*Punica granatum* L.), jaśmin lekarski (*Jasminum officinale* L.), mirt zwyczajny (*Myrtus communis* L.), oleander pospolity (*Nerium oleander* L.), oliwka europejska (*Olea europaea* L.), rozmaryn lekarski (*Salvia rosmarinus* Spenn.), wawrzyn szlachetny (*Laurus nobilis* L.).

Il. 11. Pomarańcza gorzka (*Citrus × aurantium* L.)

⁴⁸ Muchliński 1858, s. 10, 136; Stachowski 2005, s. 270; Stachowski 2014, s. 595–596.

⁴⁹ Bochnakowa 1979; Muchliński 1858, s. 76.

⁵⁰ Tintori i inn. 2000, s. 131; Kluk 1777, s. 158–160.

⁵¹ Reychman 1964, s. 90; Harvey 1976.

Il. 12. Figowiec pospolity (*Ficus carica* L.)

Il. 13. Granat właściwy (*Punica granatum* L.)

Il. 14. Mirt zwyczajny (*Myrtus communis* L.)

Il. 15. Oleander pospolity (*Nerium oleander* L.)

Il. 16. Rozmaryn lekarski (*Salvia rosmarinus* Spenn.)

5. Namioty tureckie

Innym przykładem wpływów tureckich były eksponowane w ogrodach tradycyjne majestatyczne namioty sułtanów, wezyrów i innych członków dworu (tur. *otağ*). Wykonywali je mistrzowie namiotnictwa z sukna, płótna i skóry, a ich wnętrza ozdabiali misternymi wzorami z jedwabnych nici, taśm, haftów i aplikacji. Podstawowym elementem konstrukcyjnym były drzewce zakończone iglicami lub buńczukami (tur. *buncuk*)⁵² z końskim ogonem, kulami lub półksiężycami. Ze względu na swoją ogromną wartość namioty były rozbijane tymczasowo, w okresie letnim lub na specjalne okazje. W trakcie badań zidentyfikowano trzy takie namioty wystawiane w XIX w.: w Wilanowie Augusta i Aleksandry Potockich oraz Powązkach i Puławach należących do Izabeli Czartoryskiej. Warto jednak podkreślić, że eksponowanie takich obiektów w ogrodach polskich ma dłuższą tradycję. 30 kwietnia 1684 r. król Jan III zorganizował bankiet w swojej rezydencji w Jaworowie: [...] *pod przysionkami namiotów tureckich wezyrskich, bo do rozbicia samych nie było miejsca* [...] ⁵³. W Żółkwi, na łąkach przed zamkiem, co roku we wrześniu wystawiano namioty tureckie z okazji kolejnych rocznic zwycięstwa pod Wiedniem⁵⁴. Królowie z dynastii Wettynów wykorzystywali namioty tureckie jako element programowy fet organizowanych w ogrodzie Pałacu Saskiego w Warszawie⁵⁵. Król August II wykorzystał je również w swojej rezydencji polowej wzniesionej na Króliczej Górze (obecna Królikarnia) na potrzeby kampaментu w 1732 r. Centralnemu pawilonowi towarzyszyło czterdzieści barwnych namiotów tureckich przeznaczonych na kwatery generalicji, oficerów i arystokracji oraz zaplecze kuchenne i miejsca dla służby królewskiej (il. 17)⁵⁶.

Il. 17. Johann Samuel Mock, *Kampament wojsk polskich, saskich i litewskich na Czerniakowie 31 lipca – 18 sierpnia 1732*, 1732, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZWW/304

⁵² Stachowski 2005, s. 69.

⁵³ Poczet Odlanicki 1877, s. 172.

⁵⁴ Jagodzinski 2020, s. 187.

⁵⁵ Dokumentują je rysunki ze zbiorów Saksońskiego Archiwum Państwowego w Dreźnie (Sächsisches Staatsarchiv Dresden): 12884 Karten, Risse, Bilder, Nr. Schr 007, F 089, Nr 011bbb; 12884 Karten, Risse, Bilder, Nr. Schr 007, F 089, Nr 011s; 12884 Karten, Risse, Bilder, Nr. Schr 007, F 089, Nr 011t; 12884 Karten, Risse, Bilder, Nr. Schr 007, F 090, Nr 038b.

⁵⁶ Przybylak 2022; Sito 2021.

Wygląd namiotu tureckiego z kolekcji wilanowskiej można odtworzyć na podstawie dość szczegółowej noty opublikowanej w katalogu wystawy z okazji 250. rocznicy bitwy pod Wiedniem w Muzeum Wojska w Warszawie⁵⁷, archiwalnych zdjęć (kat. 1–5) oraz dwóch zachowanych fragmentów z kolekcji Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie (kat. 6–7). Prostokątny namiot dwumasztowy posiadał podniebie składające się z dwóch części: wyższej o długości 15 m i szerokości 3 m oraz niższej o długości 20 m i szerokości 8 m. Płoty tworzące ściany były podzielone na cztery części o wysokości 2,5 m i długości 11 m każda. Namiot posiadał dwie zasłony wejściowe w przeciwległych bokach podniebia oraz osiem okien, po dwa w każdym z czterech części płotów. Wnętrze było wykonane z zielonego sukna ozdobionego aplikacjami i haftami; ornament wzdłuż szczytu podniebia naprzemiennie w kolorze zielonym i czerwonym, ozdobiony arabeskami, następnie szeroki pas z motywami roślinnymi w kolorze biało-czerwonym oraz zewnętrzny pas w kolorze granatowym z jasno żółtymi arabeskami. Część niższa podniebia była podzielona na czterdzieści kwater z powtarzającym się różnokolorowym ornamentem. Obrzeżenie podniebia tworzyły dwa pasy, pierwszy, jak obrzeżenie górnej części podniebia, drugi zielony, z żółtym ornamentem. Każda z czterech części płotów była podzielona na osiem kwater, z ornamentem jak na niższej części podniebia oraz dwoma oknami (w sumie było ich 16). Ramy okien posiadały różnokolorowe jedwabne aplikacje. Zewnętrzna strona namiotu była pokryta szarym bawełnianym płótnem.

Pochodzenie namiotu z historycznej kolekcji wilanowskiej nie jest dokładnie znane. W 2 połowie XIX w. historycy twierdzili, że należał do wielkiego wezyra Kara Mustafy i został zdobyty przez króla Jana III podczas bitwy pod Wiedniem w 1683 r. Przypuszczali również, że mógł pochodzić jeszcze z łupów Sobieskiego zdobytych podczas walk o twierdzę chocimską w 1673 r. Po śmierci monarchy namiot odziedziczył królewicz Jakub Sobieski, który przewiózł go do Podhorzec, a później sprzedał wraz z zamkiem Stanisławowi Mateuszowi Rzewuskiemu. Do kolekcji wilanowskiej trafił dzięki hrabiemu Stanisławowi Kostce Potockiemu, który nabył go na początku XIX w.⁵⁸ Namiot turecki pojawił się po raz pierwszy w inwentarzu wyposażenia pałacu wilanowskiego w 1832 r. jako: [...] *Namiot Wielki Roboty Tureckiej zdobyty przez Króla Sobieskiego na Turkach* [...] ⁵⁹, a następnie w 1895 r.: [...] 2912. / *Obicie* [Tapiseria] / *Wielki podłużny namiot sukienny z aplikacjami. Zdobiony paneaux z motywami przypominającymi wazy na tłach różniących się barwą. Ten namiot zdobył na Turkach król Jan.* [...] ⁶⁰ i w notatce z 5 czerwca 1929 r., gdy znajdował się w składzie

⁵⁷ Katalog wystawy jubileuszowej zabytków... 1933, s. 262–263.

⁵⁸ Skimbrowicz, Gerson 1877, s. 148; Łoski 1883, s. 79.

⁵⁹ AGAD, sygn. 1/342/0/21/174, k. 64.

⁶⁰ [...] 2912. *Tenture / Grande tente oblongue en drap avec applications. Elle est décorée par paneaux des motifs imitant du Vases sur des fonds variant de couleur. / Celle tente a été prise sur les Turcs par le Roi Jean.* [...]. AGAD, sygn. 1/342/0/21/185, k. 369.

w południowej wieży zegarowej pałacu⁶¹.

Namiot był wielokrotnie eksponowany w ogrodzie wilanowskim w połowie XIX w. Po raz pierwszy opisał go francuski pisarz i podróżnik Xavier Marmier, który zwiedzał ogrody w 1842 r.: [...] *Kilka kroków dalej, w parku, można zobaczyć wspaniały namiot Kara Mustafy, który wyzwoliciel chrześcijaństwa przywiózł z oblężenia Wiednia. Stoi tam z purpurowymi dywanami, orientalnymi arabeskami i jedwabnymi zasłonami rozsuniętymi na wszystkie strony, jakby gotowy na przyjęcie wezyra Mehmeda [sultana Mehmeda IV] lub zwycięskiego króla [Jana III] [...]*⁶². Wnętrze namiotu uzupełniały dywany i fajansowe taborety. W jego otoczeniu wystawiano wyjątkowe egzotyczne rośliny, które miały pochodzić z czasów króla Jana III i królowej Marii Kazimiery⁶³. W namiocie podawano gościom poczęstunek podczas specjalnych okazji jak doroczne święto plonów znane jako Okrężne⁶⁴ i wystawy kwiatów w Oranżerii w 1853 i 1854 r.⁶⁵ Wystawiano go również poza Wilanowem np. podczas zabawy dobroczynnej w Ogrodzie Saskim w 1856 r.⁶⁶

W okresie międzywojennym namiot z kolekcji wilanowskiej był eksponowany na kilku wystawach. W 1926 r. został wypożyczony przez hrabiego Adama Branickiego na wystawę „Wschód w Polsce” zorganizowaną przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Kamienicy Baryczków⁶⁷, a w 1929 r. na Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu do Pawilonu Związku Ziemian. Zdjęcia wnętrza zostały opublikowane w prasie i specjalnym katalogu (kat. 1–3)⁶⁸. Cztery lata później, z okazji 250. rocznicy odsieczy wiedeńskiej, namiot pokazywano wiosną w obecnej Sali Białej pałacu w Wilanowie⁶⁹ a następnie na wystawie jubileuszowej zabytków z czasów króla Stefana Batorego i króla Jana III w Muzeum Wojska w Warszawie⁷⁰. Ostatni raz można go było oglądać od 2 czerwca 1938 r. w wilanowskiej Oranżerii, której wnętrzu zostało specjalnie dostosowane do tego celu⁷¹. Z tego okresu zachowała się jedna fotografia wnętrza namiotu (kat. 4).

13 września 1939 r. namiot turecki został przeniesiony do północnej wieży pałacu z inicjatywy ówczesnego kustosa zbiorów wilanowskich Wilhelma Osseckiego, w obawie przed jego

61 AGAD, sygn. 1/342/0/21/193, k. 11.

62 [...] *Einige Schritte von da, in dem Parke, sieht man noch das prachtvolle Zelt Kara Mustapha's, welches der Befreier der Christenheit von der Belagerung Wiens zurückbrachte. Es steht da mit seinen Purpur-Teppichen, seinen orientalischen Arabesken und seinen überall offenen, seidenen Vorhängen, gleichsam bereit, einen Wesir Mahomed's, oder einen erobernden König zu empfangen [...]*, Źródło: Marmier 1844, s. 226. Odpis oryginału [za:] Borm 2014, s. 208.

63 Połujański 1854, s. 65; Warmiński 1861; Fryze, Chodorowicz 1873, s. 90.

64 Kurjer Warszawski 1847; Siwkowska 1966, s. 296.

65 Kurjer Warszawski 1853; Kucz 1854, s. 247.

66 Warszawska Gazeta Policyjna 1856; AGAD, sygn. 1/342/0/16/276, k. 207; Paprocka-Gajek 2019.

67 Gazeta Warszawska Poranna 1926a; Gazeta Warszawska Poranna 1926b.

68 *Katalog Pawilonu Związku Ziemian...* 1929, s. 23, 46; *Kronika P.W.K...* 1929.

69 Kurjer Warszawski 1933a; Kurjer Warszawski 1933b; Sztuki Piękne... 1933.

70 *Katalog wystawy jubileuszowej...* 1933, s. 262–263.

71 Tygodnik Ilustrowany 1938.

zniszczeniem podczas ostrzału artyleryjskiego⁷². W okresie okupacji był rozkładany na dziedzińcu głównym w celu wyczyszczenia (kat. 5). Między 12 a 18 grudnia 1944 r. namiot wraz z portretem konnym Stanisława Kostki Potockiego pędzla Jacques'a-Louisa Davida⁷³ został wywieziony z Wilanowa przez niejakiego majora Weizensteina (?) z Heeresmuseum (Muzeum Wojska) w Monachium⁷⁴. Od tamtej pory nie został odnaleziony i widnieje w katalogu strat wojennych⁷⁵. Obecnie w kolekcji Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie znajdują się jedynie dwa fragmenty (kat. 6–7).

Kolejnym przykładem jest namiot turecki eksponowany w ogrodzie księżnej Izabeli Czartoryskiej w podwarszawskich Powązkach. Znany jest jedynie z cytowanego niżej lapidarnego opisu brytyjskiego historyka Williama Coxe'a. Najprawdopodobniej został ukazany na rysunku Jana Piotra Norblina przedstawiającym zimową zabawę urządzoną przez marszałka nadwornego koronnego Franciszka Rzewuskiego na cześć księżnej Izabeli Czartoryskiej i księżnej Heleny Radziwiłłowej w Powązkach 10 lutego 1782 r. (kat. 8)⁷⁶. Był to obiekt dwumasztowy trójstronny z otwartym frontem, w typie namiotu audiencyjnego (tur. *seywan*). Wykonany był z sukna ozdobionego aplikacjami i haftami w kolorach białym, niebieskim i czerwonym. Szczególnie wyróżniającymi się motywami był centralny medalion na podniebiu oraz regularny układ kwater na płocie. Szczyty masztów ozdabiały kule oraz półksiężyce. Agnieszka Whelan twierdzi, iż mógł być to jeden z namiotów wielkiego wezyra Imperium Osmańskiego Kara Mustafy zdobytych przez hetmana Mikołaja Hieronima Sieniawskiego w bitwie pod Wiedniem w 1683 r.⁷⁷

Namiot wystawiano w Powązkach na polanie w pobliżu amfiteatru najwcześniej od 1774 r., gdy księżna Izabela Czartoryska zaczęła korzystać z rezydencji. Pierwszy raz wspomina o nim William Coxe w swojej relacji z podróży do Polski z 1784 r.: [...] *Następnie odbyliśmy spacer dokoła ogrodu, założonego prześlicznie w stylu angielskim, po czym całe towarzystwo udało się do tureckiego namiotu bogato i niezwykle ciekawie wykonanego, który był rozpięty dość daleko w szczerym polu, nie opodal stajen, przedstawiających ruiny amfiteatru. Namiot ten należał kiedyś do wielkiego wezyra, a został zdobyty w czasie ostatniej wojny turecko-rosyjskiej; pod nim znajdowała się kanapa i dywan rozłożony na ziemi [...]*⁷⁸. O istnieniu namiotu tureckiego w Powązkach wspominano

72 MPWil, DA.89 Wil, k. 11–12. Opublikowany przez Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie w opracowaniu P. Szpanowskiego, zob. *Raport o ochronie...* 2008, s. 95; Kalicki, Kuhnke 2014, s. 95; Igrzycki 2017.

73 Jacques-Louis David, Portret konny Stanisława Kostki Potockiego, 1781, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, nr inw. Wil.1779.

74 Morawiński 1970; *Artystyczne zbiory Wilanowa...* 1979, s. 22; *Rzemiosło artystyczne i plastyka...* 1980, s. 10; Fijałkowski 1986; Niemirowska-Szczepańczyk 1992, s. 51–52.

75 *Namiot wezyra tureckiego*, Wydział Restytucji Dóbr Kultury. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, <http://www.dzielautracone.gov.pl/katalog-strat-wojennych/obiekt?obid=63948> (dostęp: 30.12.2022).

76 Kwiatkowski 1969b.

77 Whelan 2013, s. 216.

78 [...] *We next walked round the grounds, which are prettily laid out in our taste of gardening; the company then all adjourned to a Turkish tent of rich and curious workmanship, pitched in a beautiful retired field near the stables, which represent a ruined amphitheatre. This tent*

w wielu innych opracowaniach⁷⁹. Najprawdopodobniej został przewieziony do pałacu w Puławach wraz z pozostałym wyposażeniem jeszcze przed zniszczeniem Powązek przez wojska rosyjskie i pruskie w trakcie insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r.

Podczas wizyty króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w Powązkach, wśród olszyny, zorganizowano przedstawienie *Podpisanie pokoju chocimskiego* lub *Pokój w Chocimiu*⁸⁰. Jego treścią był rozejm zawarty pomiędzy Rzeczpospolitą a Imperium Osmańskim po zwycięskiej obronie polskiego obozu warownego pod Chocimem w 1621 r. Żywy obraz (fr. *tableau vivant*) wzorowany był na obrazie Marcella Bacciarellego *Pokój Chocimski* (il. 18). Na obrazie Stanisław Lubomirski, który po śmierci hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza dowodził bitwą, podaje rękę wielkiemu wezyrowi tureckiemu, Dilaverowi Paszy, w symbolicznym geście zgody. Nad nimi stoi królewicz Władysław Waza – przyszły król Polski Władysław IV. W głębi pod namiotem widoczny jest złożony na marach Chodkiewicz. Obok nich malarz przedstawił Jakuba Sobieskiego – ojca króla Jana III, w typowym dla ówczesnej szlachty stroju – granatowej delii stanowiącej rodzaj wierzchniego okrycia i kołpakiem na głowie. Przedstawienie w Powązkach wprowadzało postaci quasi-rzeczywiste z tamtego czasu. Uczestnicy grupy ustawionej w obrazie byli bowiem autentycznymi reprezentantami rodów zwycięzców spod Chocimia, którzy wystąpili z odziedziczonymi sztandarami i nałożyli historyczne zbroje⁸¹.

Namiot turecki w Powązkach pojawia się również w powieści historycznej *Macocha* autorstwa Józefa Ignacego Kraszewskiego: [...] *Wieczorem powozy dworskie z łazienek przywiozły króla [Stanisława Augusta] na Powązki. Herbata i owoce czekały nań pod wielkim tureckim namiotem zdobytym na wezyrze w ostatniej wojnie Rossji z Osmanlisami [...]*⁸². Do motywu tureckiego nawiązał również Stanisław Trembecki w swym poemacie *Powązki. Idylle* z 1774 r. pisząc: [...] *Jedno być w raju Turków, co wróblem w Powązkach [...]*⁸³.

Ostatnim zidentyfikowanym obiektem jest namiot turecki z ogrodu księżnej Izabeli Czartoryskiej w Puławach. Jego forma znana jest jedynie z dwóch akwarel Jana Piotra Norblina z cyklu widoków Puław (kat. 9–10). Był to obiekt dwumasztowy, prostokątny o dwuspadowym dachu. Szczyty masztów wieńczyły kule. Zewnętrzna część podniebia i płotu wykonana była z gładkiego monochromatycznego płótna. Namiot przedstawiony został w bezpośrednim sąsiedztwie pałacu,

belonged to the grand-vizier, and was taken during the late war between the Russians and the Turks : under it was a fettee, and a carpet spread upon the ground. [...], Źródło: Coxie 1784, s. 216. Przekład: Zawadzki 1963, s. 662–663; Reychman 1964, s. 117; Kwiatkowski 1969b; Kwiatkowski 1973, s. 205.

⁷⁹ Baranowicz 1980, s. 219; Kwiatkowski 1973, s. 205.

⁸⁰ Czartoryski 1986, s. 82; Ryba 1998, s. 32–33.

⁸¹ Kadulski 2021; Whelan 2013, s. 215–218; Whelan 2017.

⁸² Kraszewski 1873, s. 215.

⁸³ Trembecki 1802.

Il. 18. Marcello Bacciarelli, *Pokój Chocimski*, 1782–1783, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZWW/3413

po północnej stronie. Jego otoczenie ozdabiały egzotyczne drzewka uprawiane w skrzyniach. Do namiotu prowadziła serpentynowa ścieżka biegnąca po skarpie wzdłuż Schodów angielskich do Wisły, która łączyła park górny i dolny.

Historia namiotu puławskiego nie jest bliżej znana. Podobnie jak w przypadku Powązek można przypuszczać, że pochodził ze zdobyczy hetmana Mikołaja Hieronima Sieniawskiego w bitwie pod Wiedniem w 1683 r. i przeszedł do zbiorów rodziny Czartoryskich przez Marię Zofię z Sieniawskich Czartoryską. Możliwe, że był jednym z namiotów przechowywanych w puławskim skarbcu i wymienianych w inwentarzu pałacu ze stycznia 1783 r.: [...] *namiot jedwabny sekiewskiej roboty koloru karmazynowego, zielonego i niebieskiego; duży namiot turecki i drugi mniejszy oraz dwa namiociki małe tureckie z dużego przerobione, jakoteż dwa namiociki sukienne, które to przedmioty przechowywano w skarbcu pałacowym. Był też w skarbcu trzeci namiot płócienny, nowy [...]*⁸⁴. Z pewnością był wystawiany w ogrodzie puławskim do wybuchu powstania listopadowego w 1830 r. Po jego upadku wszystkie majątki Czartoryskich w zaborze rosyjskim zostały skonfiskowane, a park puławski uległ dewastacji⁸⁵.

Księżna Izabela Czartoryska zorganizowała w Puławach zabawę wschodnią zatytułowaną *Karawana*, aby zabawić gości biesiadujących w tureckim namiocie rozbitym nieopodal gościńca, przy trakcie prowadzącym do Lwowa i Krakowa. Namiot pełnił funkcję kawiarni tureckiej, a widzowie mogli podziwiać korowód „arabskich” jeźdźców (ucharakteryzowani puławscy służący i wieśniaczki), pędzących ze stadami krów, rumaków i wielbłądów – wszystko przy akompaniamencie stosownej muzyki: [...] *Liczni goście zebrani u nas – pisze księżna generałowa – byli zachętą do wyprawienia jakiej zabawy. Przyszło nam na myśl urządzić kawiarnię turecką nad brzegiem wąwozu przechodzącego przez ogród, a który oraz jest wielkim gościńcem prowadzącym do Lwowa i Krakowa... Gościniec ten bywa bardzo odwiedzany. Jakoż rozbito bogate namioty tureckie, przyozdobione z całym zbytkiem oryentalnym. Przepyszne kobierce, porcelany japońskie i chińskie, rozkoszne wonie, wszystko to służyło do ozdoby, niemniej jak kwiaty, a mianowicie róże w wazonach otaczały namioty, cały zaś obwód zamykały pomarańcze w kwiecie. Kawę, lody, sorbety i wszelkie chłodzące napoje roznosili bogato ubrani Turcy. Zdawało się że, cała zabawa skończy się na kawie, a raczej tym podwieczorku wyprawionym w uroczém miejscu, gdzie po lewej ręce mieliśmy grupę drzew starożytnych, naprzeciw portyk oranżerii, u stop naszych przepaścisty wąwóz, przez który rzucony łuk kamiennego mostu bawił oczy ciągle przesuwającemi się tłumami widzów. Gdy tak wszyscy zasiedli, dała się słyszeć wschodnia muzyka, wygrywająca marsze tureckie..... Wtém rozległ się odgłos tysiąca dzwonków i klaskanie bicz...*

⁸⁴ BCz, nr inw. rkps 11263, cyt. [za:] Gąsiorowski 1952.

⁸⁵ Bednarski 1974.

*Zaintrygowani tém goście rzucili się na most i na gościniec.... Aż tu w głębi alei idącej ku wąwozowi, ujrzano ogromny tłum, z razu trudny do rozpoznania, co jeszcze bardziej drażniło ciekawość. W miarę, jak się zbliżała ta hurma, rozpoznawano postaci jeźdźców arabskich, nakoniec poznano, że to wschodnia karawana, zupełnie podobna do karawany na azjatyckiej pustyni. Trzysta przepysznych baranów otwierało pochód z dzwonkami na szyjach, pędzonych przez ogorzałych Arabów w ciemnych turbanach, brodatych i dzikiego wejrzenia. Sto krów z większymi dzwonkami z wolna postępowało za nimi, a przy nich szło dwunastu młodych hajduków ubranych z turecka, w papuciach na gołych nogach, w szarawarach żółtych, w czerwonych fezach, krótkich katankach, z długimi w rękę tyczkami, którymi popędzali bydło; a niektórzy odzywali się na ligawkach w sposób przyjemny dla ucha. Następnie przepyszne czystej krwi wschodniej rumaki, w bogatych rzędach prowadzili Arabowie, siedzący na najdzielniejszych koniach. Za nimi szło dwanaście wielbłądów objuczonych; przy każdym był Arab w stroju używanym na pustyni, a na grzbiecie siedział chłopczyk w czerwonym fezie i szarawarach tegoż koloru. Cała ta służba karawanowa lśniła się od złota i jedwabiu. Nakoniec pokazały się karawany przykryte, gdzie się znajdowały kobiety... Przez otwory zakratowane porobione w płótnie, widać było ładne twarzyczki. Sama miejscowość i dokładne zachowanie szczegółów, sprawiły takie wrażenie na osobach nieznaną naszego kraju, że złudzenie to wzięły za prawdę i uwierzyły, że to istotna karawana przechodząca gościńcem właśnie wtedy, gdyśmy siedzieli przy podwieczorku tureckim. Polacy poznali się na tej komedii, ale znaleźli ją tak piękną, tak zachwycającą, że po kilka razy orszak ten musiał przeciągać przed nimi. Lecz gdy dzień miał się ku schyłkowi, wróciliśmy pod namioty gdzie zjadłszy kolację, długo jeszcze przy pełnym świetle księżyca, całe towarzystwo przechadzało się po wspaniałych alejach ogrodu. Do tej karawany nie należała żadna z osób naszego towarzystwa; wszystko to byli służący nasi, czy to Turcy, czy kozaki dworskie, czy parobcy i dziewczęta wiejskie [...]*⁸⁶. W 1803 r. księżna Fryderyka Ludwika z Hohenzollernów Radziwiłłowa złożyła wizytę w puławskiej rezydencji, pokazano jej „Wjazd baszy tureckiego do Mekki”⁸⁷.

Namiot turecki pojawił się również w opowiadaniu historycznym poety Lucjana Rydla w opisie wizyty księcia Karla von Nassau-Siegen w Puławach: [...] *O 3-ej poszliśmy 2 paniami na przechadzkę. Księżna oprowadzała mnie po ogrodzie aż do wodotrysków, których, co prawda, nawet nie zauważyłem, choć je wychwalałem ogromnie. Zamtąd poszliśmy krętami aleami do rozpiętego między drzewami tureckiego namiotu, gdzie były lody, kawa, fajki i herbata [...]*⁸⁸.

⁸⁶ Siemieniński 1881. Opis cytowany w zmienionych wersjach: Łoziński 1921, s. 163–165; Reychman 1964, s. 90; Witusik 1973; Witusik 1975; Witusik 1982, s. 340–343; Ryba 1998, s. 32–33. O przejeździe wschodniej karawany w Puławach: Ratajczakowa 1994, s. 11–12; Jurkowska 2014, s. 276.

⁸⁷ Ryba 1998, s. 32–33.

⁸⁸ Rydel 1895; Rydel 1903, s. 48.

6. Źródła inspiracji dla pawilonów tureckich

W XVIII i XIX stuleciu w krajach europejskich wzniesiono wiele budowli ogrodowych odwołujących się do wątków architektury tureckiej (fr. *turquerie* lub *à la turque*) lub szeroko pojętego stylu orientального będącego wyrazem wyobrażeń architektury Bliskiego Wschodu⁸⁹. Jednym z pierwszych takich obiektów była rezydencja Stanisława Leszczyńskiego Tschifflik w Zweibrücken (Księstwie Dwóch Mostów), zbudowana przez szwedzkiego architekta Jonasa Ericksona Sundahla w 1714 r.⁹⁰ Kompleks ten co prawda nie posiadał zbyt wielu cech orientalnych, ale jego nazwa pochodziła od tureckiego słowa oznaczającego wiejską posiadłość (tur. *çiftlik*), co było związane najprawdopodobniej z pobytem króla na pograniczu tureckim w Benderach na Naddniestrzu. Rezydencja rozciągała się po obu stronach wąskiej doliny, której zachodni łagodniejszy stok podzielono na trzy tarasy z regularnym układem pawilonów, pergoli, ogrodów i basenów podporządkowanych osi głównej. Po wschodniej stronie wzniesiono system schodów i tarasów zwieńczonych emporą dla orkiestry⁹¹.

Kolejnym przykładem wykorzystania wątków tureckich w architekturze był pawilon zwany *Kiosque*, wzniesiony w południowej części ogrodów pałacu Lunéville Stanisława Leszczyńskiego. Został zbudowany według projektu francuskiego architekta Léopolda Emmanuela Héré de Corny w 1737 r.⁹² Budowla składała się z dwukondygnacyjnego drewnianego kiosku mieszczącego salon z trybuną muzyczną w stylu włoskim oraz podłużnej otwartej galerii z łazienką na piętrze. Pomiędzy obiema częściami można było przejść poprzez łącznik ze schodami oraz gabinetem. Wnętrze posiadało misterną instalację hydrauliczną z fontannami ozdobionymi muszlami, roślinami wodnymi i ptakami ze złoczonego brązu. Pośrodku salonu, pod podłogą, znajdował się wysuwany mechanicznie stół z porcelanową dekoracją przedstawiającą miniaturowy pejzaż wiejski⁹³. *Kiosque* był niezwykle ciekawym przykładem połączenia architektury europejskiej i wątków orientalnych. Ówcześni odwiedzający dostrzegali w nim elementy chińskie, jak i tureckie, czego najlepszym przykładem jest relacja Woltera w liście z lutego 1748 r. do przyjaciela Charles-Jean-François Hénault:

⁸⁹ Avcioglu 2011, s. 45–228; Ruoff 2011; Ruoff 2012.

⁹⁰ Plany i widoki perspektywiczne rezydencji w: BMN, no 310 (740), tab. 20, 21, 22.

⁹¹ Ostrowski 1972a; Ostrowski 1972b; Avcioglu 2011, s. 54–61.

⁹² Rysunki kiosku z Lunéville opublikowane w: Héré 1753, k. 21–26.

⁹³ Baldensperger 1934; Ostrowski 1972a; Zaslawska 2000; Skwarczyńska 2001; Avcioglu 2003; Skwarczyńska 2005, s. 102–104; Avcioglu 2011, s. 62–76.

*J'ai vu ce salon magnifique,
Moitié turc et moitié chinois,
Où le goût moderne et l'antique,
Sans se nuire, ont uni leurs lois.
Mais le vieillard qui tout consume
Détruira ces beaux monuments,
Et ceux qu'éleva votre plume
Seront vainqueurs de tous les temps*⁹⁴

Widziałem i ów salon wystawny,
Turecki w połowie, chiński w połowie,
Gdzie gust obecny i starodawny,
Złączyły swe prawa na swoje zdrowie.
Lecz starzec, który wszystko strawi,
Zniszczy te pomniki zachwycające,
A te, które Twe pióro sławi,
Po wieczne czasy będą triumfujące⁹⁵.

Budowle w rezydencjach Stanisława Leszczyńskiego w Tschifflik i Lunéville były jak na początek XVIII w. bardzo nowatorskimi realizacjami, które wyprzedzały późniejsze pawilony tureckie wznoszone w całej Europie⁹⁶. Ze względu na łatwość wykonania najpopularniejszym typem pawilonu tureckiego był namiot. Jego zachodnioeuropejskie wydanie znacznie odbiegało jednak od tradycyjnych osmańskich namiotów. Jeden z pierwszych takich obiektów wzniesiono w londyńskich ogrodach Vauxhall w 1742 r. Jego otwarta forma z dachem o oślim grzbiecie na kolumnach przypominała bardziej niezwykle wyrafinowaną altanę niż namiot. Późniejsze obiekty z 2 połowy XVIII w. posiadały już zamkniętą drewnianą konstrukcję dekorowaną iluzjonistycznymi malowidłami imitującymi udrapowaną tkaninę. Na szczytach umieszczano iglice lub buńczuki z kulą, chorągiewką lub półksiężycem. Najbardziej znane przykłady tureckich lub tatarskich namiotów znajdowały się w angielskich parkach Painshill i Stourhead, paryskim Monceau, Château de Groussay i Désert de Retz niedaleko Marly-le-Roi, szwedzkim Drottningholm i parku Haga w Solnie oraz w Gatczynie i Pawłowsku w Rosji.

⁹⁴ *Oeuvres Complètes de Voltaire...* 1784, s. 196.

⁹⁵ Tłumaczenie Anna Leyk, 20.02.2023.

⁹⁶ Kopania 2012, s. 257.

W ogrodach europejskich wznoszono również dekoracyjne meczety w formie centralnych budowli z elementami charakterystycznymi dla świątyni muzułmańskich: niszami w formie mihrabów, kopułami i minaretami. Takie obiekty powstały w ogrodach królewskich w Kew, francuskim Gretz-Armainvilliers, Schwetzingen w Badenii, Wilhelmshöhe w Kassel, Kiejdanach na Litwie oraz w czeskich Lednicach. Trzecim popularnym typem pawilonu tureckiego był kiosk w formie otwartej ze stylizowanym dachem na słupach, jak w Chanteloup, lub zamkniętej, jak w Commercy i wspomnianym parku Haga w Solnie niedaleko Sztokholmu. W Parku Katarzyny w Carskim Siole w Petersburgu wzniesiono Kiosk turecki będący repliką budowli z Konstantynopola. W połowie XIX w. dołączyła do niego niezwykle wystawna łaźnia turecka, która swoją formą architektoniczną nawiązywała do jednego z meczetów w Adrianopolu⁹⁷.

Źródeł inspiracji dostarczały ilustrowane relacje z podróży oraz leksykony, w tym praca o historii architektury austriackiego projektanta Johanna Bernharda Fischera von Erlacha⁹⁸. Do popularyzacji pawilonów tureckich najbardziej przyczyniły się jednak liczne wzorniki i katalogi prezentujące różnorodne formy kiosków, namiotów i meczetów⁹⁹. Jeden z pierwszych, wydanych w 1763 r., zawierał rysunki meczetu zaprojektowanego przez Sir Williama Chambersa do ogrodu w Kew pod Londynem¹⁰⁰. William Wrighte w swoim katalogu budowli proponuje aż trzy wersje meczetów z różnym układem minaretów i gabinetów¹⁰¹. Najbardziej monumentalne, liczące 21 tomów, dzieło *Jardins anglo-chinois à la mode* zostało wydane w latach 1775–1789 przez francusko-niemieckiego inżyniera Georges’a Louisa Le Rouge. Poza przedrukowanymi planami wyżej wymienionych meczetów zamieszczono widoki i plany kiosku w ogrodach pałacu Chanteloup w Amboise, namiot zbudowany w podparyskich ogrodach Chaillot oraz meczet z minaretami w parku Steinfurter Bagno¹⁰². Propozycje kiosków, namiotów i fontann w stylu orientalnym można było odnaleźć również w 48 numerach czasopisma *Ideenmagazin* ilustrowanego przez niemieckiego projektanta Johanna Gottfrieda Grohmanna¹⁰³. Wśród dziewiętnastowiecznych publikacji należy wymienić bogato ilustrowane wzorniki opracowane przez francuskich architektów Jeana-Charles’a Kraffta i Gabriela Thuina. Pierwszy zawiera przykłady architektury tureckiej w postaci mostu oraz meczetu z salonem i dwoma gabinetami w parku Château d’Armainvilliers¹⁰⁴. W drugim znalazły się widoki i rzuty „pagody” tureckiej z czterema minaretami i centralną wieżą, półkolistej zadaszonej ławki

97 Avcioglu 2011, s. 45–228; Ruoff 2011; Ruoff 2012; Křesadlová i inn. 2021, s. 44–52.

98 Fischer von Erlach 1725.

99 Świtek 2003.

100 Chambers 1763.

101 Wrighte 1767, tab. 21–24.

102 Le Rouge 1775, tab. 40; Le Rouge 1776, tab. 40, 52; Le Rouge 1779, Le Rouge 1784, tab. 21; Le Rouge 1787, tab. 8. Zob. *Inventaire du fonds français...* 2004.

103 Grohmann, Baumgärtner 1796–1802.

104 Krafft 1812, tab. 93.

tureckiej oraz namiotu tureckiego kryjącego amfiladę czternastu pomieszczeń obiegających centralną główną salę¹⁰⁵.

W Polsce można odnaleźć jednak niewiele podobnych prac. Wzorniki z przykładami obiektów orientalnych pojawiły się dopiero w 1 połowie XIX w. W traktacie o architekturze Sebastiana Sierakowskiego znalazł się fragment wnętrza mieszkalnego, widok meczetu oraz nagrobek turecki¹⁰⁶. Przykład pawilonu ogrodowego w stylu orientalnym znalazł się we wzorniku Adama Idźkowskiego, który połączył elementy architektury tureckiej i mauretańskiej¹⁰⁷.

Brak rodzimej literatury uzupełniały wymienione wcześniej tytuły zachodnioeuropejskie np. hetman Jan Klemens Branicki posiadał w swojej bibliotece dzieło Johanna Bernharda Fischera von Erlacha¹⁰⁸ a król Stanisław August Poniatowski wzorniki Williama i Johna Halfpennych oraz Williama Chambersa¹⁰⁹. W dedykowanym królowi *Essay sur le Jardinage Anglois* z 1774 r. August Fryderyk Moszyński wspomina o pawilonie widokowym w formie kiosku tureckiego na planie liścia koniczyny, z żaluzjami i wystrojem tureckim¹¹⁰. Należy jednak zaznaczyć, że jego praca nie została opublikowana, przez co nie była też powszechnie znana. Polscy architekci korzystali również ze swoich własnych obserwacji i doświadczeń. Jan Chrystian Kamsetzer studiował architekturę turecką podczas podróży do Konstantynopola w latach 1776–1777, jako oficjalny rysownik misji poselskiej Karola Boskampa Lasopolskiego¹¹¹. Wykonał wówczas wiele rysunków widoków nadmorskich i portów, scen rodzajowych oraz przerysy budowli m.in. twierdzy Rumeli Hisari, meczetu Hagia Sofia i łaźni tureckich (il. 19)¹¹².

¹⁰⁵ Thouin 1820, tab. 54–55, il. 41, 63, 68.

¹⁰⁶ Sierakowski 1812a, s. 83; Sierakowski 1812b, tab. 38, ryc. 3–5.

¹⁰⁷ Idźkowski 1843b, tab. CIII. Wydanie francuskie: Idźkowski 1843a.

¹⁰⁸ Oleńska 1998.

¹⁰⁹ Halfpenny, Halfpenny 1750; Chambers 1757, [za:] Tatarkiewicz 1957, s. 69–75; Malawski 2021, s. 413–415.

¹¹⁰ BCz, nr inw. rkps VIII, R. 118, k. 97. Przekład: Morawińska 1977, s. 63, 113.

¹¹¹ Tatarkiewicz 1957, s. 69–75; Reychman 1959; Reychman 1964, s. 157; Królikowska-Dziubecka 2019.

¹¹² Rysunki w zbiorach Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie: Inw.zb.d. 8536, Inw.zb.d. 8537, Inw.zb.d. 10075, Inw.zb.d. 10078, Inw.zb.d. 10079, Inw.zb.d. 10081, Inw.zb.d. 10088, Inw.zb.d. 10089, Inw.zb.d. 10090, Inw.zb.d. 10219, Inw.zb.d. 10221.

Il. 19. Jan Chrystian Kamsetzer, Widok twierdzy Rumeli Hisari, 1777, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.zb.d. 10075

7. Pawilony tureckie w ogrodach polskich

W trakcie badań zidentyfikowano osiemnaście różnego rodzaju budowli ogrodowych w stylu tureckim, które zostały zaprojektowane lub wzniesione w XVIII i XIX w. Podobnie jak w całej Europie miały one charakter kaprysów architektonicznych (ang. *folly*, fr. *folie* lub *fabrique*, wł. *capriccio*) mających wywołać wrażenie szeroko pojętego Orientu. Stąd powszechną praktyką było dość swobodne operowanie wachlarzem elementów lub ornamentów związanych z architekturą Imperium Osmańskiego, przy jednoczesnym zachowaniu europejskiej bryły czy opracowania elewacji i wnętrza. Warto również zaznaczyć, że często mieszano wiele różnych stylów wpisujących się w ideę orientalizmu lub egzotyki, przede wszystkim: turecki, mauretański, arabski, indyjski, chiński¹¹³. W opracowaniu został przyjęty podział zidentyfikowanych pawilonów ze względu na

¹¹³ Tatarkiewicz 1957, s. 69–75; Jaroszewski 1986; Fijałkowski 1986; Świątek 2003; Kopania 2012, s. 300–302.

formę. Wyróżnić z nich można: meczety i minarety, kioski, namioty i łaźnie. Obiekty te wznoszono najczęściej nad stawami lub w miejscach z widokiem na wodę, ponieważ Imperium Osmańskie wyobrażano sobie jako państwo morskie¹¹⁴.

Pierwszą grupą są meczety (tur. *meçit*), czyli pawilony naśladujące muzułmańskie świątynie, posiadające zazwyczaj charakterystyczne elementy architektoniczne, takie jak nisze (tur. *mihrap*), kopuły (tur. *kubbe*) i wieże w formie minaretów (tur. *munare, minare*). Do tej grupy należy Minaret i Dom Imama w ogrodzie „Na Książęcym” w Warszawie oraz Meczet i Plebania Turecka w parku „Aleksandria” w Siedlcach.

Kolejnym typem są altany widokowe w formie kiosku (tur. *Köşk* lub pers. *Kūshk*), wywodzące się od podmiejskich willi i pałaców z otwartymi galeriami, [...] *dokąd sułtan i magnaci przyjeżdżają czy przychodzą pić kawę, sorbety, kurzyć fajkę i nasycać się powietrzem świeżym i pięknymi widokami natury* [...] ¹¹⁵. Tradycyjnie miały prostą konstrukcję, z dachem wspartym na słupach z częściowo osłoniętymi lub całkowicie otwartymi ścianami. W Polsce warunki klimatyczne sprawiły, że skłaniano się ku zamkniętym pawilonom, z wyznaczonymi platformami lub balkonami do podziwiania widoków. Takimi obiektami były pawilon turecki w Młocinach i kiosk turecki w Rogalinie.

Dość różnorodną formę miały namioty, którymi nazywano często proste pawilony wypoczynkowe kryte baldachimem i dekorowane lambrekinem, tak jak w podwarszawskim Mokotowie. Obiekty te miały również postać lekkich konstrukcji drewnianych z naciągniętą wzorzystą tkaniną imitującą prawdziwy namiot. Niezależnie od formy na szczytach umieszczano iglice lub buńczuki z końskim ogonem, kulą, chorągiewką lub półksiężycem. Taki mobilny pawilon został zaprojektowany do ogrodu w Niemirowie na Podolu.

Ostatnią wyróżniającą się grupą były łaźnie (tur. *hamam*) wykorzystywane do kąpieli, wypoczynku i rozrywek. Wznoszono je jako część budynku pałacowego lub osobny pawilon ogrodowy, tak jak w Tulczynie.

Do pozostałych obiektów należą pawilony, które pełniły funkcję ozdobną, rozrywkową, gospodarczą lub komunikacyjną i jedynie w symboliczny sposób nawiązywały do architektury tureckiej np. w Białymstoku, Rydzynie, Jabłonie, Łazienkach Królewskich i Białej Cerkwi. Choć pawilony orientalne nie były w Polsce zbyt liczne to ich obecność była zauważalna, szczególnie od lat 70. XVIII w. do lat 30. XIX w.¹¹⁶ Wraz z pozostałym stylizowanym sztafażem ogrodowym były

¹¹⁴ Lichaczow 1991, s. 216.

¹¹⁵ Muchliński 1858, s. 62.

¹¹⁶ Gołębiowski 1830, s. 146.

poddawane krytyce jako przejaw nadmiaru, braku gustu i sztuczności m.in. w satyrze *Żona modna* Ignacego Krasickiego i poemacie *Ogrody* Jacques’a Delille’a¹¹⁷.

7.1 Pawilony barokowe

Jeden z pierwszych pawilonów orientalnych, łączących elementy architektury chińskiej i tureckiej, zaprojektował najprawdopodobniej saski architekt Johann Sigmund Deybel von Hammerau do ogrodu hetmana Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku ok. 1730–1739¹¹⁸. Jego forma znana jest z zachowanego rysunku z kolekcji Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (kat. 11). Drewniany obiekt składał się z dwóch altan połączonych pergolą poprowadzoną na planie półokręgu. Jego ściany wykonano z trejażu – układu słupów, poprzeczek i krat w kolorze zielonym. Całość miała ok. 5,4 m długości i 2 m szerokości. Po obu stronach pawilonu znajdowały się wejścia zwieńczone łukiem odcinkowym. Nad nimi umieszczono niewielkie nisze wypełnione trejażem w romby. Altany przykrywały wygięte, bogato zdobione dachy namiotowe z blaszanymi lambrekinami i dzwonkami, po jednej stronie w stylu chińskim, ze zwieńczeniem nawiązującym do symbolicznego parasola (chatra) lub pąka kwiatu lotosu, po przeciwnej w stylu tureckim, z iglicą z gałkami i półksiężycem. Altany miały wysokość 2,5 m do dachu oraz 4,5 m ze szczytami. W półkolistej niszy pomiędzy altanami miała znajdować się naturalnej wielkości rzeźba Wenus z Kupidynem na postumencie. Historia pawilonu chińsko-tureckiego w Białymstoku nie jest znana. Najprawdopodobniej znajdował się w ogrodzie górnym ogrodu pałacowego. Nie odnaleziono żadnych źródeł potwierdzających realizację projektu. Niewykluczone, że motywy chińskie i tureckie miały charakter wariantowy, do wyboru przez hetmana Jana Klemensa Branickiego¹¹⁹.

Kolejny barokowy pawilon turecki został zbudowany w Rydzynie w latach 1770–1771 dla księcia Augusta Kazimierza Sułkowskiego. Projekt opracował saski architekt Ignacy Graff, natomiast jego realizację powierzono mistrzowi murarskiemu Wacławowi Heymrathowi. Prace stolarskie wykonał Jakób Ingendorff z Rydzyny, a rzeźbiarskie Jan Schuster z pobliskiej wsi Mchów. Pawilon znany jest jedynie z opisu historyka sztuki Leona Preibisza z 1938 r., który opracował go na podstawie inwentarza z 1778 r.¹²⁰ Drewniany obiekt na planie sześcioboku posiadał cztery zwieńczone łukiem okna oraz dwie pary drzwi. Wnętrze zostało podzielone na łazienkę i dwa mniejsze gabinety. Do wyposażenia pierwszego pomieszczenia należało sześć portretów namalowanych w stylu tureckim oraz cztery tapczany obite szarą taftą. Gabinety natomiast posiadały dwa tapczany

¹¹⁷ Krasicki 1779; Delille 1782, s. 92. Wydanie polskie: Delille 1783, s. 110.

¹¹⁸ Oleńska 1998.

¹¹⁹ Kopania 2012, s. 300–302.

¹²⁰ Preibisz 1938, s. 103, 186; Pajzdierski 1927; Ciołek 1965a; *Dzieje Wielkopolski... 1969*, s. 923; Ostrowska-Kęmbłowska 1969, s. 119; *Katalog zabytków sztuki... 1975*, s. 85–86, 103–108; *Majątki wielkopolskie... 1996*, s. 137–142.

i dwanaście aksamitnych poduszek, a ich ściany pokrywał zielony aksamit ze złotym haftem. Dokładna lokalizacja pawilonu tureckiego w Rydzynie nie jest znana. Budowla została rozebrana najprawdopodobniej w XIX w.¹²¹

7.2 Pawilony tureckie projektu Szymona Bogumiła Zuga

Dużą grupę pawilonów tureckich zaprojektował w Polsce architekt saskiego pochodzenia, Szymon Bogumił Zug. Jedną z jego najśłynniejszych realizacji był sentymentalny ogród „Na Książęcem” podkomorzego koronnego, księcia Kazimierza Poniatowskiego, założony w latach 1776–1779. Składał się z alei dojazdowej od Nowego Świata, regularnego ogrodu użytkowego oraz ogrodu krajobrazowego z tarasami na skarpie, promenadą i stawem z wyspą. Założenie posiadało dwa pawilony tureckie: Minaret oraz Dom Imama¹²². Forma pierwszego z nich została udokumentowana na zrealizowanym planie ogrodu (kat. 22), w pejzażach Zygmunta Vogla (kat. 20–21), inwentaryzacji architektonicznej Juliana Lisieckiego (kat. 12) oraz na fotografiach z początku XX w. (kat. 13–16)¹²³. Projekty wykonane przez Szymona Bogumiła Zuga w 1776 r. zachowały się tylko dla Domu Imama (kat. 17–19)¹²⁴.

Minaret zlokalizowany był na kolistym placu, tuż nad krawędzią skarpy opadającej w kierunku wschodnim do stawu. Budowla miała 2,9 m średnicy podstawy i 24 m wysokości razem z iglicą. Trzon wieży nieznacznie zwężał się ku górze do średnicy 2,38 m. W cokołowym wyniesieniu znajdowało się wejście główne do wnętrza z centralnym słupem niosącym zabiegowe schody. Prowadziły one na szczyt wieży oraz trzy tarasy widokowe. Pierwszy zlokalizowany na wysokości 2,52 m rozciągał się na krytej galerii na planie ośmioboku z szesnastoma kolumnami z ostrołukowymi arkadami. Dwa kolejne na wysokości 9,28 m i 14,69 m miały formę wąskich balkonów okrążających cały trzon wieży, wspartych na odsadkach i wspornikach w formie gzymsów. Minaret wieńczył stożkowy dach o konstrukcji drewnianej z iglicą, na której osadzone były trzy kule oraz półksiężyc¹²⁵. Na przełomie XIX i XX w. pokrywały go panele blaszane z rąbkami, a po restauracji przeprowadzonej między 1912 a 1927 r. blaszana łuska (il. 20).

¹²¹ Kręglowska-Foksowicz 1982, s. 101–102.

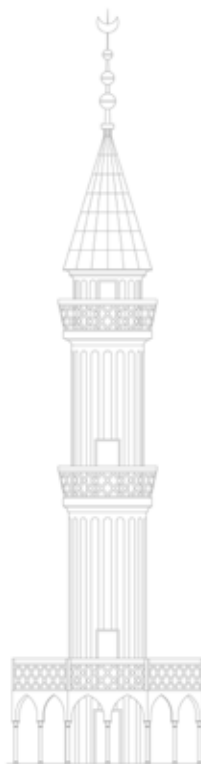
¹²² Reychman 1959; Berdecka, Turnau 1969, s. 52; Baranowicz 1980, s. 205; Zieliński 2002, s. 149.

¹²³ Najwcześniejsze 2 fotografie Minaretu od ul. Książęcej i od strony wschodniej zostały opublikowane w: Biesiada Literacka... 1895, s. 373.

¹²⁴ Nie zachowały się projekty Szymona Bogumiła Zuga dla Minaretu. Do dziś wiadomo o istnieniu dwóch rysunków ze zbiorów Kazimierza Reychmana: *Minaret execute pour S. A. le prince Pouiatsowski dans la nouvelle Plantation du Nouveau Monde, l'an 1776*, rys. kolorowany, wym. 26,5 x 49 cm oraz *Coupe du Minaret execute l'an 1776*, rys. kolorowany, wym. 26,5 x 49 cm. Zob.: *Pamiętki starej Warszawy...* 1911, s. 70; Zatorski 1930.

¹²⁵ Putkowska 2016, s. 311–312.

Il. 20. Schemat rekonstrukcji Minaretu w ogrodzie „Na Książęcym” w 2 połowie XVIII w.

Na północny-zachód od Minaretu zlokalizowany był Dom Imama pełniący funkcję kuchni. Budynek przykrywała ścięta kopuła na cylindrze z owalnymi oknami. Z dwóch przeciwległych narożników wyrastały pojedyncze minarety o wysokości 6,8 m, zwieńczone metalowymi prętami zebrnymi w stożek i zakończone iglicą z dwoma kulami. Pełniły funkcję kanałów wentylacyjnych dla znajdujących się wewnątrz kuchni i piekarni. Wejście ozdabiał dwie kolumny podtrzymujące tympanon. Dom Imama posiadał parterową część nadziemną oraz dwa poziomy podziemne. Do głównej części pawilonu dostawiono wąskie przesłone z zaokrąglonymi narożnikami. Całość miała wymiary 8,7 x 7 m. W przyziemiu znajdowało się wejście, kuchnia, niewielki skład węgla oraz schody. Na niższym poziomie mieściła się piekarnia z piecem i paleniskiem oraz skład węgla. Wiódł stamtąd podziemny korytarz prowadzący do Elizeum, którym przenoszono gotowe potrawy. Najniższy poziom z kolebkowym sklepieniem zajmowała piwnica pełniująca funkcję magazynową¹²⁶. Architektoniczna forma Domu Imama mogła być inspirowana meczetem w podlondyńskim Kew Park, zaprojektowanym przez brytyjskiego architekta Williama Chambersa¹²⁷.

Minaret i Dom Imama w ogrodzie księcia Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcym” zostały opisane po raz pierwszy w *Theorie der Gartenkunst* Christiana Hirschelda z 1785 r. Rozdział

¹²⁶ Putkowska 2016, s. 310–311.

¹²⁷ Chambers 1763, k. 71, 73, [za:] Jaroszewski 1971, s. 38–39.

o ogrodach polskich został opracowany przez Szymona Bogumiła Zuga: [...] *Auf der Anhöhe stehet auch noch ein türkischer Thurm oder Minaret mit einer gewundenen Treppe, die auf den Gipfel führt, und ohnweik davon ein kleines Gebäude in eben dem Geschmack, das zur Küche dient, und aus welchem unter der Erde Gänge bis in den erwähnten unterirdischen Salon führen* [...] ¹²⁸. Księżę Charles-Joseph de Ligne w swych wspomnieniach pisał o ogrodzie „Na Książęcem”: [...] *Il ya un minaret d'une grande beauté, c'est une tour turque où il y a des cloches pour la prière*. [...] ¹²⁹ (tłum. Jest tam *minaret* wielkiej urody, to jest turecka wieża, w której znajdują się dzwony do modlitwy).

Po śmierci księcia Kazimierza Poniatowskiego ogrody „Na Książęcem” kilkakrotnie zmieniały właścicieli. Najpierw stali się nimi Emilian i Konrad Horodyscy, od 1818 r. Kalasanty Szaniawski, a od 1834 r. Sylwester Skierkowski¹³⁰. W 1839 r. teren wraz z zabudowaniami zakupił Komitet Odbudowy Szpitala św. Łazarza w Warszawie. Wśród obiektów wymieniano: [...] *i) altanę murowaną z dwoma dolnemi piętrami i wielkim korytarzem murowanym, sklepionym, k) wieżyczkę murowaną, blachą pokrytą, 80 stóp wysoka* [...] ¹³¹. Uroczyste położenie kamienia węgielnego pod budowę szpitala odbyło się 3 lipca 1839 r. W czasie budowy kompleksu trwającej do późnej jesieni 1841 r. dawny Dom Imama został przebudowany na łaźnię i kloaki. W kolejnym roku dobudowano do niego pawilon oddziału przymusowo leczonych mężczyzn według projektu Henryka Marconiego. Minaret zachował natomiast funkcję wieży widokowej¹³².

Minaret przeszedł co najmniej dwa remonty: pod koniec XIX w.¹³³ oraz między 1912 a 1927 r. z inicjatywy Wydziału Architektury Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości¹³⁴. W marcu 1911 r. Julian Lisiecki sporządził inwentaryzację architektoniczną budynku, a w kolejnym roku Władysław Marconi przeprowadził badania historyczne i konserwatorskie, które pozwoliły m.in. potwierdzić istnienie galerii z kolumnami wokół Minaretu. Na tej podstawie oraz projektów Szymona Bogumiła Zuga, architekt opracował program prac restauratorskich¹³⁵. Odnowiono wówczas tynki na elewacji, iglicę, zmieniono dach na łuskę blaszaną oraz zrekonstruowano najwyższy taras widokowy z balustradą.

128 Hirschfeld 1785, s. 296. Przekład: [...] *Na wzgórzu znajdują się także wieżyczka turecka, czyli Minaret, ze wschodkami kręconemi wiodącemi na wierzchołek, a niedaleko stąd, mały budynek w tymże smaku; służy on za kuchnię, a podziemne galerje łączą go z salonom podziemnym, o którym wyżej wspomnieliśmy* [...] Źródło: Zug 1845, s. 79. Podobny opis opublikowany w: Bartoszewicz 1856, s. 249–250.

129 Ligne 1827, s. 369.

130 Zug 1845, s. 79.

131 Giedroyc 1897, s. 127–128.

132 Giedroyc 1897, s. 130; Borawski 1929.

133 *Przewodnik po podróżach...* 1893, s. 192.

134 Zatorski 1930.

135 Przegląd Techniczny 1910; Przegląd Techniczny 1911a; Przegląd Techniczny 1911b; Przegląd Techniczny 1912a; Przegląd Techniczny 1912b; Przegląd Techniczny 1912c.

Szpital św. Łazarza działał do 1941 r., potem władze Generalnego Gubernatorstwa przeznaczyły go na szpital wojskowy. Minaret uległ zniszczeniu w wyniku ostrzału artyleryjskiego przez Wehrmacht podczas Powstania Warszawskiego jesienią 1944 r.¹³⁶ Na zachowanych ruinach znajdowała się tablica z napisem: *RUINY WIEŻYCKI ZWANEJ MINARETEM TURECKIM PROJEKTOWANEJ I WZNIESIONEJ PRZEZ ZNAKOMITEGO ARCHITEKTA SZYMONA BOGUMIŁA ZUGA W 1776 ROKU, ZBURZONEJ PRZEZ WOJSKA HITLEROWSKIE PODCZAS WALK 1944 R.*¹³⁷ Relikty Minaretu zostały ostatecznie usunięte w latach 1951–1955 podczas budowy Centralnego Parku Kultury (obecnie Park im. Marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego)¹³⁸.

Szymon Bogumił Zug zaprojektował kolejne tureckie pawilony do sentymentalnego ogrodu „Aleksandria” księżnej Aleksandry z Czartoryskich Ogińskiej w Siedlcach. Powstał on w latach 1779–1783 na terenie dawnego ogrodu włoskiego na wizytę króla Stanisława Augusta Poniatowskiego 20 lipca 1783 r. Założenie w stylu angielskiego parku krajobrazowego posiadało łącznie 30 obiektów architektonicznych, w tym dwa pawilony tureckie: Meczet i Plebanię¹³⁹. Zne są one jedynie z planu opracowanego przez podczaszego przemyskiego Franciszka Salezego Sarnowskiego (kat. 23) i opisów w inwentarzu ogrodu z 1782 r.¹⁴⁰ Oba obiekty zostały rozebrane najprawdopodobniej tuż po wizycie króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1783 r. lub najpóźniej po śmierci księżnej Aleksandry Ogińskiej między 1798 a 1811 r.¹⁴¹

Meczet i Plebania Turecka były zlokalizowane w północnej części ogrodu nad stawem. Pierwszy obiekt na planie eksedry o szacunkowej średnicy 16 m miał od południa dostawione skrzydło lub wejście na planie kwadratu o boku 5 m. Meczet posiadał drewnianą konstrukcję i dach obity blachą układaną w łuskę bądź w karo. Został wzniesiony przez sprowadzonych cieśli „Rusinów”. Plebania Turecka miała plan prostokąta o wymiarach ok. 8 x 6 m. W „Inwentarzu Siedleckim” spisany 24 sierpnia 1781 r. podano szczegółowy wykaz jej wyposażenia¹⁴². Wśród mebli znalazły się dwa stoliki obite sukrem, dwie szafki narożne, dwa krzesła oraz dziesięć sof pokrytych tkaniną w żółte paski i kwiaty. Wnętrze ozdabiała piętnaście kopersztychów oraz tkaniny: dwie pary białych podwójnych firanek tureckich, dwie pary białych muślinowych firanek z barwnym wzorem, cztery „firanki gazowe na sprężynie” oraz 3 kapy zwane „kapszonikami”. Do dyspozycji gospodarzy i gości Plebanii Tureckiej pozostawały również akcesoria do palenia tytoniu oraz serwisy do kawy

¹³⁶ Michałowski 1963; Reychman 1964, s. 156; Kwiatkowski 2014, s. 82.

¹³⁷ Zdjęcia ruin w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, sygn. 7444 i 7432, zob.: *Elizeum. Podziemny salon...* 2016, s. 55.

¹³⁸ Tomicka 1953; Kwiatkowski 2014, s. 82.

¹³⁹ Ciołek 1955, s. 128–130; Reychman 1964, s. 157; Kwiatkowski 1971, s. 102; Jaroszewski 1971, s. 38–39; Korneć 2007, s. 31–33; Mączyński 2016.

¹⁴⁰ BCz, nr inw. MNK 17-rkps-11469, k. 13–14.

¹⁴¹ Więch-Tchórzewska 1997; Kosiorek 2013, s. 133–135.

¹⁴² Ługowski 2019; Morawińska 1977, s. 63.

i herbaty. Zestaw akcesoriów składał się ze szkatułki do przechowywania tytoniu, trzech cybuchów oraz tureckich glinianych fajek zwanych lulkami (tur. *lülä*) – jednej wielkiej z postumentem, jednej białej oraz pięciu mniejszych. Serwisy do napojów wykonane były z fajansu, porcelany i srebra. W ich skład wchodziło: jedenaście par filiżanek w kwiaty i sześć małych porcelanowych w srebrnych koszykach, dwa koszyki srebrne z łyżeczkami i szklanką, dwa imbryki, suszka, dzbanuszek, dwie małe wazy na podstawkach, w tym jedna z pokrywką, oraz dwie lakierowane tacki. Do podgrzewania wody wykorzystywano zapewne wzmiankowaną w inwentarzu mosiężną fajerkę. Wśród tureckich elementów wymieniono dwa „jaszczyki”, najprawdopodobniej w postaci okrągłego naczynia z przykrywką¹⁴³. Jeden z nich był turecki gliniany, a drugi porcelanowy oprawiony w srebro. Przed przyjęciem można było skorzystać z blaszanego lawaterza oraz wyszywanego muślinowego ręcznika, a nawet założyć „łapucie i meszty”, czyli miękkie, lekkie pantofle. Do dyspozycji było siedem par złotych oraz jedna czerwona damska. W Plebanii Tureckiej znajdował się również srebrny dzwonek, mosiężny teleskop, trzy kałamarze oraz szczotka do zmiatania.

20 lipca 1783 r. ogród „Aleksandria” odwiedził król Stanisław August Poniatowski. Wraz ze swoją liczną świtą spacerował po ogrodzie przyglądając się żywym obrazom (fr. *tableau vivant*) lub uczestnicząc w różnego rodzaju odgrywanych scenach, niektóre z nich miały miejsce w Meczecie i Plebanii Tureckiej: [...] *Postępując daley Nayiaśnieyszy Pan ku Alexandrowowi, a widząc na pięknym wzgórku wyniesiony Domek, wstąpił do niego; w nim Kupiec z Chin na ośle Afrykańskim przybyły, z pomiędzy swoich Towarów, offiarował Królowi Jmci parę Annasow, przyiwszy Nayiaśnieyszy Pan ten prezent, do blisko stojącej Tureckiej udał się Plebani, tam przychodzącemu Królowi, Bogini Tryumfu trzymającą w ręku girlandę, skłaniając ją do nóg Pańskich, włożyła ją na siebie. Wszedłszy Król do Plebanii Tureckiej, Turczynka bogato ubrana, wraz z dwiema Greczynkami witając Pana, offiarowała mu pomarańcze. Kapelia Jańczarska, tuż przy Meczecie stojąca, oraz Dzwon Turecki, głościć zaczęły, zbliżenie się Króla... Wszedł zatym Nayiaśnieyszy Pan do Meczetu, tam Mufty¹⁴⁴, dwóch Murzynkow do usług mający, miał w języku Tureckim do Króla Jmci mowę następującą: Hałła patysza amuzyn birginu bin eyleje. / Hałła patysza amuzyn keły-dziny kesquin eyleje. / Hałła patysza amuzyn dowletla bin Jasza. [tłum. Niech Bóg (Allah) sprawi, by panowanie władcy trwało długo. Niech Bóg (Allah) sprawi, by przyszłe panowanie władcy było doskonałe. Boże! (O Allah!), niech trwa w pomyślności panowanie władcy!]¹⁴⁵. Mowę tę przez Muftęgo powiedzianą Tłumacz językiem Niemieckim Królowi Jmci tłumaczył. Zaprosił potem tenże Mufty Króla Jmci, y całą kompanią, na kawę. Wychodzącemu z Meczetu Królowi,*

143 Jaszczuk (ros. ящик, ящичек) – w tym wypadku puszka lub naczynie do przechowywania. Zob.: Linde 1808, s. 867.

144 Mufti (tur. *Müftü*) – tytuł muzułmańskiego uczonego upoważnionego do wydawania fatwy w sprawach religijnych. Osoby te musiały posiadać wiedzę z zakresu prawa i teologii.

145 Tłumaczenie dr Kamila Stanek (Zakład Turkologii i Ludów Azji Środkowej. Wydział Orientalistyczny. Uniwersytet Warszawski) i prof. dr hab. Ewa Siemienieć-Gołaś (Katedra Turkologii. Instytut Orientalistyki UJ).

*w pięknej grocie Dyanna, z dwiema Nymfami zastępując drogę, witali Go, rzucając pod nogi kwiaty [...]*¹⁴⁶.

Kolejnym przykładem zainteresowania formami wschodnimi przez Szymona Bogumiła Zuga był niezrealizowany projekt pawilonu wschodniego. Jego dokładna planowana lokalizacja pozostaje nieznana, ale badacze przypisują go do ogrodu prymasa Michała Poniatowskiego w Jabłonninie¹⁴⁷. Murowany kurnik o charakterze orientalnym łączył cechy architektury blisko- i dalekowschodniej. Znany jest jedynie z dwóch rysunków przedstawiających elewację, rzut i przekrój (kat. 24–25). Szacunkowe wymiary pawilonu to 12,2 m średnicy i 6,7 m wysokości. Centralną salę na planie okręgu przykrywała ścięta kopuła z dwoma kominami oraz niewielką latarnią pełniącą rolę wentylatora. Wokół niej ciągnęło się 6 wolier dla kur i innego drobiu rozrysowanych na planie dwunastokąta z 9 oknami. Przerzywało go wejście w formie trzech arkad. Dach nad wolierami posiadał skrajne wysunięcia okapu charakterystyczne dla architektury Dalekiego Wschodu. W jednym z boków znajdowało się zewnętrzne wejście na schody prowadzące do niewielkiego podziemia z piecem ogrzewającym wnętrze pawilonu.

Szymon Bogumił Zug najprawdopodobniej zaprojektował również pawilon turecki do ogrodu starosty warszawskiego i generała artylerii koronnej Alojzego Fryderyka Brühla w Młocinach¹⁴⁸. Powstał on między 1781 a 1790 r., gdy założenie zostało przekształcone w stylu angielskim przez niemieckiego architekta i ogrodnika Jana Chrystiana Szucha¹⁴⁹. Forma pawilonu znana jest jedynie z akwareli Zygmunta Vogla (kat. 26) oraz późniejszego rysunku Aleksandra Majerskiego (kat. 27). Piętrowa budowla, wzniesiona z kamienia na kształt tureckiej baszty na planie koła, była zwieńczona dachem hełmowym, krytym dachówką i zwieńczonym iglicą z półksiężycem. Jej szacunkowe wymiary to 4 m średnicy podstawy i 10 m wysokości (z iglicą). Ściany pawilonu były tynkowane. Na parterze znajdowało się wejście i trzy małe okna, natomiast na piętrze cztery okna francuskie. Wokół całego piętra biegł drewniany balkon z balustradą, z którego można było obserwować całą okolicę (il. 21)¹⁵⁰. Pawilon był usytuowany na wschód od pałacu, na skarpie schodzącej w kierunku Wisły. Prowadziła do niego ścieżka z pałacu oraz zabudowań wiejskich¹⁵¹. Na przełomie XVIII i XIX w. przebudowano dach pawilonu, jednak już w 1818 r. był on zdewastowany. Obiekt uległ zniszczeniu do połowy XIX stulecia.

146 *Przyjęcie Najjasniejszego Pana Stanisława Augusta...* 1783, s. 8–9; Kraszewski 1885, s. 302.

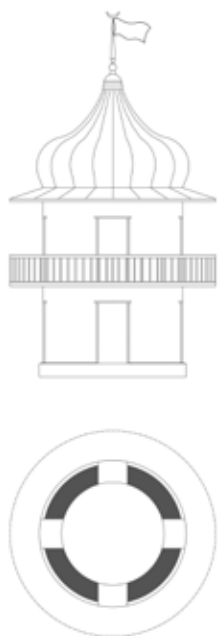
147 Kwiatkowski 1970; Kwiatkowski 1971, s. 371.

148 Sokołowska-Grzeszczyk 1962; Kwiatkowski 1971, s. 83–86.

149 Hentschel 1967, s. 339–340.

150 Sokołowska, Zalewska 1958, s. 32–34; Sokołowska-Grzeszczyk 1962; Putkowska 2016, s. 458.

151 Bis i inn. 2019.

Il. 21. Schemat rekonstrukcji pawilonu tureckiego w Młocinach na przełomie XVIII i XIX w.

Ostatnim obiektem w stylu tureckim przypisywanym Szymonowi Bogumiłowi Zugowi jest pawilon w formie namiotu tureckiego w ogrodzie księżnej Izabeli Lubomirskiej w Mokotowie, zbudowany w 1792 r. Zgodnie z niesygnowanym rysunkiem ze zbiorów Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (kat. 28) miał regularny plan kwadratu o boku ok. 6 m¹⁵² i był w połowie pozbawiony ścian bocznych. Drewnianą konstrukcję przykrywał dach dwuspadowy zwieńczony trzema profilowanymi grotami. Wysokość do okapu wynosiła 2 m, natomiast maksymalna wysokość do kalenicy – 4 m. Podłoga o powierzchni 36 m² miała formę kamiennej posadzki ułożonej w regularną czarno-białą szachownicę. Wokół zabudowanych części ścian ciągnęła się kanapa do wypoczynku i podziwiania widoków.

Z zachowanych archiwalnych rachunków wynika, że pawilon został zrealizowany zgodnie z projektem. Konstrukcja drewniana została wykonana „ciesielską metodą” przez stolarzy o nazwiskach Bramer, Babst, Fischer, Mehring i Loch (dwaj ostatni robili także meble, boazerie i posadzki). Ściany wnętrza ozdobiły malowidła włoskiego malarza i architekta Vincenza Brenny w 1793 r. Pozostałe prace malarskie wykonał malarz Żebrowski. Posadzkę z włoskiego marmuru ułożył kamieniarz Schopfer¹⁵³. Pawilon był usytuowany w dolnym ogrodzie w pobliżu Domku dla Łabędzi i Rybarni, otwierał się w kierunku południowym, na staw i wyspy, co dokumentują akwarele Zygmunta Vogla przechowywane w Zamku Królewskim w Warszawie (kat. 29–31)

¹⁵² Przyjęto miarę 1 łokcia warszawskiego = 59,6 cm.

¹⁵³ Polanowska 2013.

oraz plany Mokotowa ze zbiorów Biblioteki Narodowej (kat. 32). Jest on również widoczny na planie Mokotowa i Królikarni z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie, Oddział Muzeum w Nieborowie i Arkadii¹⁵⁴. Przed namiotem rozciągał się plac otoczony drzewkami pomarańczowymi i łąwkami, z centralnym wodotryskiem wyrzucającym wodę na wysokość prawie 9 m. Obiekt został zniszczony w 1794 r. podczas insurekcji kościuszkowskiej. Jak relacjonuje Jerzy Fryderyk Bock: [...] w Mokotowie [...] *Namiot Turecki z obicia obdarty, jako y altanna Brzozowa, Mosty wszystkie zdezelowane – Promenada zruynowana – Traliasze przy Pomarańczowym Placu y przy Namiocie połamane y popalone, także y Ogrózenie przy tym Placu* [...] ¹⁵⁵.

Namiot turecki w Mokotowie został opisany po raz pierwszy w *Theorie der Gartenkunst* Christiana Hirschelda z 1785 r. Rozdział o ogrodach polskich został opracowany przez Szymona Bogumiła Zuga: [...] *Von hier führt eine Rollbrücke, die auf benden Seiten mit Blumenbeeten versehen ist, zu einem größeren Wasserstück, an dessen Usern man ein halb offenes innerlich mit Arabesken ausgemaltes Zelt findet, vor welchem ein schöner Wasserstrudel in ein mit Blumen und Orangerie eingesaßtes Becken fällt. [...] Von diesem halb offenen von Bindwerk bestehenden Zelte* [...] ¹⁵⁶. Namiot turecki został opisany ponownie w Lustracji Królewskiej z 1789 r.: [...] *Na lewej ręce stawu jest Namiot turecki w nim Posadzka marmurowa z Płofą [wzorem] malowaną, przy tymże namiocie sadzawka z rulonem obmurowana, niedaleko altanka z chrustu [Domek dla łąbędzy] na kępie z dwoma drzewkami i tyleż okienkami okrągłymi. Sztachetki ślusarską robotą tak w koło Kolonady jako i namiotu znajdują się* [...] ¹⁵⁷.

O pawilonie wspominają również polscy historycy Michał Baliński i Tymoteusz Lipiński w opisie Mokotowa z 1843 r.: [...] *Zabudowania do Woytostwa na leżące namiot turecki w nim posadzka marmurowa przy tymże sadzaweczka a rulonem obmurowana, niedaleko altanka z chrustu na kępcie* [...] ¹⁵⁸. Informacje o istnieniu namiotu tureckiego w Mokotowie pojawiały się również w opracowaniach współczesnych badaczy¹⁵⁹.

¹⁵⁴ *Plan von dem Unter dem Königlichen Kron Dom: Amte Warschau belegenen Dorfe Mokotów. Nebst denen auf deßsen Grunde befindlichen vergebene Antheile*, 1810, Muzeum Narodowe w Warszawie. Muzeum w Nieborowie i Arkadii, nr inw. NB Bibl.5611 MNW.

¹⁵⁵ AGAD, sygn. 1/350/0/0/126, k. 5.

¹⁵⁶ Hirschfeld 1785, s. 301. Przekład: [...] *Rodzaj zwodzonego mostu, z obu stron ozdobnego kwiatami, wiedzie ztąd do większej wody, u brzegu której jest namiot w pół otwarty, wewnątrz w arabeski pomalowany, przed którym piękny rzut wody wpada w sadzawkę otoczoną kwiatami i pomarańczami. [...] Wyszedszy z namiotu na wpół otwartego, zbudowanego z drzewa* [...] Źródło: Zug 1845, s. 86. Cytowany również w: Ciolek 1954, s. 134–137; Majewska-Maszkowska 1976, s. 167.

¹⁵⁷ AGAD, sygn. 1/7/0/9/168, k. 58.

¹⁵⁸ Baliński, Lipiński 1843, s. 456–457.

¹⁵⁹ Majewska-Maszkowska 1976, s. 167–174; Baranowicz 1980, s. 219; Zasławska 2000; Polanowska 2013.

7.3 Pawilony tureckie projektu Jana Chrystiana Kamsetzera

Kolejnym architektem doby klasycyzmu, który posiada kilka obiektów tureckich w swoim oeuvre jest pochodzący z Drezna Jan Chrystian Kamsetzer. Dwa z nich zaprojektował dla króla Stanisława Augusta Poniatowskiego do jego podwarszawskiej rezydencji w Łazienkach Królewskich. Najwcześniej powstał Most z Bramą położony na skrzyżowaniu Promenady Królewskiej i Drogi Wilanowskiej. Wyrafinowana konstrukcja pozwalała nie tylko na uniknięcie kolizji ruchu pieszego z kołowym, ale również pełniła rolę punktu widokowego. Do dziś zachowało się kilkanaście rysunków dokumentujących prace związane z jej powstaniem, w tym warianty w stylu tureckim (kat. 33–35). Budowla o konstrukcji belkowej składała się z ośmiu murowanych podpór, ustawionych po cztery wzdłuż osi Promenady Królewskiej. Na nich spoczywał pomost z balustradą i dwoma kioskami z namiotowymi daszkami zwieńczonymi iglicami z półksiężycami. Pomiędzy nimi rozpięty był węższy dwuspadowy dach zwieńczony latarnią z półksiężycem. Po obu stronach Mostu znajdowały się jednobiegowe schody kryte płaskim zadaszeniem, które łączyły Promenadę z pomostem. Na ich przedłużeniu biegły sklepione drewniane trejaże (fr. *berceaux*) o długości 422,8 m, obsadzone szpalerami akacji indyjskiej. Dekorację Bramy dopełniały dwie rzeźby inspirowane „Szermierzem Borghese” oraz rzędy herm¹⁶⁰. Budowla miała szacunkowe wymiary: 11 m szerokości, 30 m długości oraz 8 m wysokości. Most z Bramą został zbudowany w stylu chińskim w latach 1779–1780. Jego dokładną lokalizację określają trzy niezachowane plany Łazienek Królewskich opracowane przez Królewski Korpus Kadetów w 1786 (kat. 42), 1787 i 1791 r.¹⁶¹ Most z Bramą rozebrano w 1825 r.¹⁶²

Drugim obiektem orientalnym Jana Chrystiana Kamsetzera w Łazienkach Królewskich był Dom Turecki, znany również pod nazwą „Salonu publicznego” lub „Sali tańców”. Projekt budynku składa się z sześciu rysunków przedstawiających rzut przyziemia, przekroje, elewacje oraz sufit (kat. 36–41). Jego forma i wyposażenie znane jest również z inwentarzy sporządzonych w 1795 i 1820 r.¹⁶³, listów i instrukcji artystów uczestniczących w budowie¹⁶⁴ oraz raportów architekta. Lokalizację pawilonu przedstawiają wspomniane wcześniej plany Łazienek opracowane przez Królewski Korpus Kadetów, projekt Zygmunta Vogla (kat. 43) oraz plan parku Ludwika Szmideckiego z 1841 r.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Kwiatkowski 1967a; Batowska i inn. 1978, s. 38–39; Kwiatkowski 1983, s. 118; Putkowska 2016, s. 242–244.

¹⁶¹ Oryginały planów nie zachowały się, w zasobach Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie znajdują się ich negatywy: *Plan Łazienek Królewskich wymierzony geometrycznie przez JM. Panów Kadetów w Roku 1786*, neg. IS PAN nr 42714; *Planta Łazienek Królewskich z przyległościami wymierzona geometrycznie przez Jmci Panów Kadetów w Roku 1787*, neg. IS PAN nr 42715; *Planta południowej okolicy Warszawy z przyłączeniem do niej Łazienek Królewskich wymierzona przez JMci P. Kadetów J.K.Mci i Rzpłtey w Roku 1791*, neg. IS PAN neg. 42717.

¹⁶² Putkowska 2016, s. 242–244; Kwiatkowski 1986, s. 15.

¹⁶³ AGAD, sygn. 1/346/0/-/0165; AGAD, sygn. 1/210/0/-/174.

¹⁶⁴ AGAD, sygn. 1/12/0/-/189, k. 118; AGAD, sygn. 1/12/0/-/230, k. 119–120; AGAD, sygn. 1/12/0/-/368, k. 30.

¹⁶⁵ AGAD, sygn. 1/214/0/3/161, k. 23.

Dom Turecki miał plan zbliżony do krzyża łacińskiego o wymiarach ok. 28 m długości i 7,5 m szerokości. Wysokość do kalenicy dachu wynosiła ok. 6,3 m. Ściany budynku wykonano z konstrukcji szachulcowej a elewacje zewnętrzne wykończono deskowaniem układanym ukośnie i pionowo. Wzdłuż górnej części na całym obwodzie budynku biegł wąski rzeźbiony fryz z motywami roślinnymi, nazywany w inwentarzach „ornément á la Turque”. W elewacji wybito łącznie 22 okna (2 w przedsionku, 6 w sali kolumnowej oraz 14 w sali tanecznej) oraz 4 wejścia (2 główne dla gości, 2 tylne dla orkiestry). Od strony Pałacu na Wyspie znajdowała się drewniana ławka z rzeźbionym oparciem i baldachimem, nad którym wisiała tablica z napisem *AUX DIVERTISSEMENTS PUBLICS* [pl. DO PUBLICZNYCH ROZRYWEK]. W tej części po obu stronach budynku poprowadzono schodki z balustradami i latarniami. Wiodły do wejść głównych ozdobionych orientalnymi portalami z ostrołukami. Za nimi znajdowało się pierwsze pomieszczenie – przedsionek z piecem kaflowym. Dalej przechodziło się do sali z kamiennym kominkiem i ośmioma kolumnami jońskimi. Wnętrze przykrywało płaskie, bogato zdobione sklepienie. Na końcu znajdowało się największe pomieszczenie – sala taneczna z podniesioną sceną dla orkiestry, oddzieloną drewnianą balustradą. Ściany ozdabiały pilastry i profilowane płyciny z malowanymi arabeskami i postaciami w stylu „pompejańskim”. Za orkiestrą znajdowała się nisza z klasycystyczną wazą na postumencie oraz dwa wejścia do niewielkiej sieni. Całość przykrywał dwuspadowy dach o drewnianej konstrukcji, zwieńczony trzema iglicami z półksiężycem. Budynek był wyposażony w ławki w stylu angielskim w kolorze mahoniowym z ażurowymi oparciami i obiciem z żółtej tkaniny¹⁶⁶. Badacze oceniają, iż Dom Turecki mimo swojej nazwy nie posiadał zbyt wiele elementów architektonicznych w stylu orientalnym. Należały do nich: wąski fryz nazywany „ornément á la Turque” biegnący w górnej części elewacji, łuki nad drzwiami o motywach mauretańskich i półksiężyc nad szczytem wejściowym¹⁶⁷, które wyraźnie kontrastowały z klasycystycznym wnętrzem¹⁶⁸. Dom Turecki został wzniesiony na terenie boskietów w pobliżu Pałacu na Wyspie i Amfiteatru w latach 1786–1787 i pełnił funkcję miejsca zebrań towarzyskich. Został rozebrany w połowie XIX stulecia z powodu złego stanu technicznego¹⁶⁹.

Ostatnim z zidentyfikowanych obiektów projektu Jana Chrystiana Kamsetzera jest niezrealizowany kiosk turecki na szczyt wzniesienia w ogrodzie angielskim generała Filipa Raczyńskiego w Rogalinie. Projekty przechowywane są w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, w spuściźnie po prof. Gerardzie Ciołku (kat. 44–45). Nie jest znana dokładna planowana lokalizacja pawilonu

166 Tatarkiewicz 1957, s. 69–75; Morawińska 1977, s. 63.

167 Tatarkiewicz 1957, s. 69–75; Reychman 1959; Reychman 1964, s. 157; Berdecka, Turnau 1969, s. 52; Jaroszewski 1971, s. 38–39; Baronowicz 1980, s. 205; Jaroszewski 1986.

168 Putkowska 2016, s. 228–230.

169 Tatarkiewicz 1957, s. 69–75.

na terenie założenia¹⁷⁰. Niektórzy badacze przypuszczają również, że mógł być przeznaczony do łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego¹⁷¹. Drewniany pawilon na kamiennej podmurówce na planie krzyża miał wg projektu ok. 9,4 m długości i ok. 6 m szerokości. Jego całkowita wysokość do iglicy wynosiła ok. 9,7 m. Do kiosku dostawiono lustrzane dwubiegowe schody zakończone platformą widokową. Tuż pod nią mieściła się półkola wnęka z kamienną ławą. W gładkiej elewacji frontowej znajdowały się trzy prostokątne wejścia, natomiast boczne ozdabiało boniowanie oraz frontony. Wnętrze posiadało profilowane prostokątne płyciny z kinkietami. Pod sufitem umieszczone były płyty z dekoracją rzeźbiarską z medalionami i motywami roślinnymi, pod ścianami trzy tapicerowane sofy a na środku stał stolik. Środkową część pawilonu przykrywał dach namiotowy zwieńczony iglicą z półksiężycem, a boczne dachy dwuspadowe¹⁷².

8. Pawilony tureckie na Ukrainie

Na terenie obecnej Ukrainy zidentyfikowano łącznie trzy założenia posiadające pawilony tureckie. Pierwszym jest park „Aleksandria” w Białej Cerkwi nad brzegiem rzeki Roś¹⁷³ założony przez Aleksandrę z Engelhardtów, żonę hetmana Franciszka Ksawerego Branickiego. Główna część prac została zrealizowana w latach 1784–1788 według planów francuskiego projektanta ogrodów Muffeta i włoskiego architekta Domenica Botaniego¹⁷⁴. Po wojnie rosyjsko-tureckiej (1828–1829) ogród został powiększony o część południową nazwaną „Warną”, na pamiątkę zdobycia bułgarskiego miasta przez wojska rosyjskie 29 września 1828 r. Zwycięskim oblężeniem Warny dowodził książę Michaił Siemionowicz Woroncow, który był mężem córki hetmanostwa Branickich, Elżbiety¹⁷⁵. Po powrocie z frontu podarował do parku „Aleksandria” marmurowe tablice z inskrypcjami w języku tureckim, od których nazwę wziął Dom Turecki¹⁷⁶. Obiekt pojawia się w słynnym poemacie Jana Browińskiego z 1848 r. opiewającym piękno rezydencji: [...] *Jest i Domek Czerwony, piękny okazały, / Wkoło niego dziedziniec, ustan kwiatem cały* [...] ¹⁷⁷. Jego jedyny historyczny widok

170 Ciołek 1950; Ciołek, Plapis 1968, s. 51; Ostrowska-Kęmbłowska 1969, s. 127; Topolski 1969, s. 924; Ostrowska-Kęmbłowska 1970, s. 26; Pawlaczyk 1977; Pawlaczyk 1978, s. 103; Pawlaczyk 1981, s. 35.

171 Majdecki 1969, s. 110; Polanowska 2018.

172 Tamże.

173 Biała Cerkiew (ukr. Біла Церква, Biła Cerkwa) na Ukrainie, obwód kijowski, rejon białocerkiewski.

174 Aftanazy 1993, s. 39.

175 Lippoman 1832, s. 157–164.

176 Drège 1904, s. 937; Reychman 1964, s. 160.

177 Browiński 1848, s. 9.

znajdujący się w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie został namalowany przez Willibalda Richtera (kat. 48).

Murowany pawilon został wzniesiony na planie prostokąta o wymiarach ok. 16 m długości i 11 m szerokości. Całkowita wysokość do dachu wynosiła ok. 8 m. Centralny budynek otaczała z czterech stron pojedyncza kolumnada składająca się z szesnastu kolumn w porządku toskańskim połączonych belkowaniem. Dom Turecki przykrywał czterospadowy dach pokryty dachówką. W ceglanej elewacji znajdowało się 6 okien (po 3 od strony wschodniej i zachodniej) z zielonymi jednoskrzydłowymi okiennicami z żaluzjami. Główne wejście z podobnymi okiennicami znajdowało się od południa. W ścianie wmurowano dwa medialony z tugrami (tur. *tuğrâ*) z monogramami sułtana Mahmuda II. Pod nimi znajdują się dwie marmurowe płyty z inskrypcjami sławiącymi wspomnianego władcy, który z wielkim trudem miał zbudować w Warnie nowe fortyfikacje¹⁷⁸. Każda z dwóch tablic posiada u dołu po lewej datę ١٢٣١ (AH 1231), co odpowiada przedziałowi czasowemu mieszczącemu się między 02.12.1815 a 21.11.1816 r. n.e.¹⁷⁹

Tugra:

محمود خان بن عبد الحميد المظفر دائما

maḥmûd-ḥân bin ‘abdülhamîd el-muẓaffer dâ’imâ

Mahmud Chan syn Abdülhamida zawsze triumfujący

po prawej stronie przydomek:

عدلى

‘adlî

Sprawiedliwy

Pierwsza płyta:

شاه محمود خان عدلى ايتدى نو قلعه بنا
حق ايده اعداى دين اوزره مظفر دائما
جديدا قلعه اولدى چون بى بدل انشا
يابدى بر نو حصن والا شاه منصور اللوا

178 Podobne płyty znajdują się w Państwowym Muzeum-Rezerwacie „Pawłowski” w Petersburgu. Za: Павловск... 2008, s. 240.

179 Inskrypcje te to dwa czterowersy z jednolitym rymem i dającym się rozpoznać wzorcem metrycznym: użyte metra to hazadż (v---|v---|v---|v---) i ramal (-v--|-v--|-v--|-v-). Napotykamy jednak na rażące odstępstwa od bardzo restrykcyjnych zasad prozodii muzułmańskiej, co nie pozwala ocenić kunsztu poety zbyt wysoko. W dodatku, powodowany potrzebą wciśnięcia przekazywanych treści w określony wzorzec metryczny, autor pozwolił sobie także na ustępstwa natury gramatycznej, co wprowadza pewną dozę nieokreśloności i przestrzeń do interpretacji. Całość inskrypcji wykonana jest w stylu kaligraficznym noszącym arabską nazwę *nasta’liq*. Odpis i tłumaczenie tekstu tablic wraz z komentarzami Jacek Jarmosko, 08.03.2023.

*şâh-ı maḥmûd-ḥân-ı ‘adlî etdi nev ḳal’a binâ
 ḥaḳḳ ede a’dâ-i dîn üzre muḳaffer dâ’imâ
 cedîden ḳal’a-i ḳulle oldı çün bîbedel inşâ
 yabdı bir nev ḥişn-i vâlâ şâh-ı menşûrû’l-livâ*

[Tę] nową twierdzę zbudował władca Mahmud Chan Sprawiedliwy
 Niechaj będzie mu dane, by [już] zawsze triumfował nad wrogami religii [muzułmańskiej]
 W bezprzykładnym trudzie budowy powstały nowe ufortyfikowania baszty
 Tę wysoką twierdzę wzniósł władca, który rozgromił chorągwie [niewiernych]

Druaga płyta:

حضرت سلطان محمود خان غازی اوله شاد
 آنک ایام عمر و دولتک حق ایلیه مز داد
 پسندیده نه ر عناقیلدی قلعه سن بنیاد
 بو حصنی شاه عالم ایلدی احیا سعادت باد

*ḥaḫret-i sulṭân maḥmûd-ḥân ğâzî ola şâd
 ânuñ eyyâm-ı ‘ömr-ü devletüñ ḥaḳḳ eyleyemez dâd
 pesendîde ne ra’nâ kıldı ḳulle ḳal’asın būnyâd
 bu ḥişni şâh-ı ‘âlem eyledi iḥyâ sa’âdet bâd*

Niechaj będzie szczęśliwym jego wysokość sułtan Mahmud Chan Ghazi
 Za dni swego życia i państwa nie będzie musiał spłacić długu [u Boga]
 Jakże wspaniałymi uczynił ten godny podziwu [władca] fortyfikacje baszty
 Tę fortecę przywrócił do życia władca świata – niechaj będzie szczęśliwy

U dołu po prawej podpis autora:

دده ذوری مصط فی الح قیر

el-ḥaḳîr muşţafâ nûrî dede
 godny wzgardy Mustafa Nûrî Dede¹⁸⁰

Na przełomie XIX i XX w. Dom Turecki w parku „Aleksandria” przebudowano, w wyniku czego pozbawiono go gzymsu i wymieniono pokrycie dachu na blaszane. W 2007 r. obiekt przeszedł gruntowny remont i jako jedyny z badanych pawilonów przetrwał do dziś.

¹⁸⁰ Określenie „godny wzgardy”, czy też „nikczemny”, „podłego stanu” to skrócenie arabskiej formuły *al-faqîr al-ḥaḳîr* czyli „biedny i upodlony”. Tak zwykli się określać kopiści w kolofonach, by nie popaść w grzech pychy. Komentarz: Jacek Jarmoszko, 08.03.2023.

Kolejne dwa pawilony w formie łaźni tureckich wzniesiono na terenie założenia pałacowo-parkowego w Tulczynie¹⁸¹, głównej rezydencji generała Stanisława Szczęsnego Potockiego. Autorem projektu pałacu był francuski architekt Lacroix, natomiast ogrodu Pierre Lenreau. Dzięki znakomitemu rozplanowaniu ogrodu, zyskał on miano „La roche”, co oznacza w języku francuskim „piękny”. Później określenie to zostało spolszczone na „Chorosze”. Łaźnie tureckie w Tulczynie wzniesiono dla generałowej Zofii Potockiej, najprawdopodobniej między 1798 a 1805 r.¹⁸² Pierwsza została dobudowana do zachodniej arkadowej galerii, pełniącej funkcję oranżerii, łączącej pałac ze skrzydłem bocznym i istniała do II wojny światowej. Druga znajdowała się na wyspie na stawie w parku, jednak uległa zniszczeniu najprawdopodobniej w 2 połowie XIX w.¹⁸³

Opisy łaźienek tureckich w Tulczynie podaje po raz pierwszy Józef Ignacy Kraszewski w swoich wspomnieniach z podróży z 1843 r. Jak relacjonuje: [...] *poszliśmy do oranżerii i tureckiej łaźni marmurem wykładanej, w stylu niby wschodnim wystawionej, którą nawet jakby przygotowaną do kąpeli i ogrzaną zastaliśmy. W tureckiej tej łaźnicy, choć we frontonie, daszek i kolumny może tureckie; ale pewnie nie ozdoby malarskie; bo te są po prostu groteskami nakształt herkulańskich; a we środku ich figurująca Leda z łabędziem, nie wiem jak się godzi z orjentalną budową. Wszakże łaźienka ta wewnątrz szczególna: zewnątrz ładna nawet, zdobi ogród przeglądając z za ciemnych drzew w rozmaitych jego miejscach — Cienkie jej kolumny i wycinany daszek, zdaleka lekko i wdzięcznie się wydają [...]*¹⁸⁴. O łaźnicy parkowej pisał: [...] *Zapusiwszy się dalej, spotyka się piękną, z tureckim malowaniem wewnątrz łaźienkę do kąpeli w biegnącej wodzie; do której schodzi się po wschodkach, pod dachem. Łazienka ta, o czterech kolumnach kanellowanych, ozdobiona jest poprzedzającym ją jakimś biędnym połamanym Apollinem. Na froncie gipsatura (Trylon) najniezgrabniejsza w świecie i przebrzydka [...]*¹⁸⁵. Wzmianki o marmurowej łaźnicy tureckiej z kunsztownymi kolumnami i mauretańskimi arkadami pojawiają się ponownie w pracy Aleksandra Przeździeckiego wydanej w 1841 r.¹⁸⁶ Na niego powołuje się Franciszek Maksymilian Sobieszczański w 1849 r.¹⁸⁷

Kolejne szczegóły podaje Stanisław Filip Krzyżanowski w swojej monografii Tulczyna z 1862 r. O łaźnicy przy pałacu pisał: [...] *Tuż przy oranżerii, w cieniu wysokich drzew, złączona z pałacem, stanowiąc niejako występ jego zachodni, wznosi się łaźienka w maurytańskim stylu. Wykładana będąc marmurem białym i wsparta na kilku filigranowych wysmukłych kolumnach, z układu*

181 Tulczyn (ukr. Тульчин, Tulchyn) na Ukrainie, obwód winnicki, rejon tulczyński.

182 Reyman 1964, s. 159; Aftanazy 1991b, s. 263, 272.

183 Jaroszewski 1982; Jaroszewski 1991; Aftanazy 1991a, s. 367–425.

184 Kraszewski 1845, s. 79–80.

185 Kraszewski 1845, s. 83.

186 Przeździecki 1841, s. 97.

187 Sobieszczański 1849, s. 199.

swego przypomina nieco fasadę kaplicy Villa Viciosa w Kordubie¹⁸⁸, atoli tylko w zmniejszeniu, z tą również różnicą i nieco nawet rażącą oko niezwykle do takiej różnorodności, z tём, że owe tło frontonu, na którym krążą dzierzgania prawdziwie koronkowe smaku arabskiego, tło to napełnione jest groteskami na kształt pompejańskich. Na jednej ze ścian łazienki pięknie dosyć oddana na łożu spoczywa Leda, a przy niej na boku czuwa bożek w kształcie białego łabędzia [...] ¹⁸⁹. O łazience w parku wspomina: [...] myśl ze świata barbarzyńskiego prawie zawita do innych krajów, do Turcji, której przypomnieniem tu być może piękna marmurowa sadzawka wystawiona przez Szczęsnego dla owęj cudnie pięknej Greczynki, małżonki swojej, unaoczniająca nam pięknie i dobitnie łazienkę hurysek w Bakczysaraju¹⁹⁰ [...] ¹⁹¹.

Układ łaźni tureckiej przy pałacu przybliżają rysunki inwentaryzacyjne z rzutem przyziemia i widokiem elewacji z 2 połowy XIX w. Ogólny układ widoczny jest również na planie założenia według pomiaru z 1875 r.¹⁹² Parterowy pawilon składał się z jedenastu pomieszczeń. Do jego wnętrza wchodziło się przez sień oddzieloną od galerii sześcioma kolumnami z łukami w stylu mauretańskim. Kolejne wnętrza ozdabiała marmurowa okładzina i malowidła w stylu pompejańskim. W jednym z nich znajdowała się rzeźba Ledy z łabędziem. Oszczędną klasycystyczną elewację wzbogacono od północy gankiem z czterema pilastrami i półokrągłym szczytem. Niski dach wieńczyły dwie iglice z półksiężycami¹⁹³.

Ostatnim zidentyfikowanym pawilonem tureckim na terenie Ukrainy jest pływający namiot zaprojektowany przez Franciszka Miechowicza dla Bolesława Potockiego do parku w Niemirowie¹⁹⁴. Architekt był odpowiedzialny za kompleksową przebudowę całej rezydencji, gdzie zbudował nowy pałac, dwie cerkwie, szkołę oraz liczne budowle ogrodowe i gospodarskie w tym oranżerię, cieplarnię, stajnię, wozownię, karczmy, domki angielskie i szwajcarskie¹⁹⁵. Należał do nich również namiot turecki, którego formę przybliży rysunek z rzutem i widokiem z przodu, przechowywany obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie (kat. 49). Historia namiotu tureckiego w Niemirowie nie jest znana. Najprawdopodobniej miał znajdować się na jednym ze stawów zasilanych wodami

188 Krzyżanowski pisze o fasadzie kaplicy Villaviciosa w La Mezquita w Kordobie, która obecnie pełni funkcję katedry rzymskokatolickiej. Powołuje się tu na traktat Giraulta de Prangey o architekturze muzułmańskiej w Hiszpanii. Zob. Prangey 1841, tab. 3, fig. 4.

189 Krzyżanowski 1862, s. 25.

190 Bakczysaraj (ukr. Бахчисарай, Bachczysaraj) – miasto na Krymie, historyczna stolica Chanatu Krymskiego istniejącego w latach 1427–1783.

191 Krzyżanowski 1862, s. 26.

192 Dokumentacja inwentaryzacyjna pałacu z 2 połowy XX w. znajduje się najprawdopodobniej w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum w Kijowie, f. 49. Obecnie znana jest wyłącznie z reprodukcji w publikacjach Romana Aftanazego (patrz przypis niżej), który otrzymał je od architektki Ludmiły Borysowej. Teczka z materiałami warsztatowymi R. Aftanazego dot. pałacu w Tulczynie znajduje się w Dziale Rękopisów Zakładu Narodowego Im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 5/04/5.

193 Aftanazy 1991b, s. 401–402.

194 Niemirów (ukr. Немірів, Nemyriw) na Ukrainie, obwód winnicki, rejon niemirowski.

195 Słowikowski 1853; Łoza 1954, s. 203; *Polski słownik biograficzny*... 1975, s. 724–725; Aftanazy 1996, s. 218–229.

rzeki Ustii, w południowej części parku pałacowego. Nie odnaleziono jednak żadnych źródeł potwierdzających realizację projektu.

Namiot został zaprojektowany na planie sześcioboku z dachem zwieńczonym złożoną iglicą z kulą i półksiężycem. Konstrukcja miała być najprawdopodobniej w całości wykonana z drewna a następnie pokryta kolorową tkaniną z wyciętymi oknami i wejściem. Ściany boczne ozdabiał wzór w poziome pasy w kolorze czerwonym i szarym, ze złotym lambrekinem u szczytu, a dach niebieskie i szare pasy rozchodzące się promieniście od wierzchołka. Konstrukcja mierzyła 3 m wysokości do dachu, a razem z iglicą 4 m. Podstawa namiotu zajmowała ok. 8,2 m². Forma i kolorystyka pawilonu prawdopodobnie była inspirowana projektem mobilnego namiotu tureckiego opublikowanego przez Johanna Gottfrieda Grohmanna i Friedricha Gotthelfa Baumgärtnera w *Ideenmagazin*¹⁹⁶. Pawilon niemirowski zaprojektowano na pływającej drewnianej platformie o wymiarach 3,9 x 5,3 m. Podest wystawał 23 cm ponad lustro wody i posiadał 6 pływaków połączonych poziomą belką, zanurzonych na głębokość 1,3 m. Brak zakotwiczenia wskazuje, że platforma miała się pozycjonować w zależności od wysokości lustra zbiornika. Do brzegu mogła być zacumowana za pomocą łańcucha lub liny, czego jednak nie uwzględniono na rysunku.

9. Podsumowanie

Wpływy tureckie w ogrodach polskich przejawiały się głównie w uprawianych gatunkach roślin, eksponowanych namiotach oraz pawilonach w stylu tureckim. Ich obecność była efektem licznych kontaktów politycznych, dyplomatycznych i handlowych pomiędzy Rzeczpospolitą a Imperium Osmańskim. Polacy odwiedzający Imperium byli pod wrażeniem wystawności ogrodów sułtanów, a także pachnących barwnych roślin. Doceniali również kunszt tamtejszych ogrodników i ogromne zamiłowanie do kwiatów. Import nowych egzotycznych gatunków z pewnością zrewolucjonizował ogrody polskie. Wiosną na rabatach pojawiały się tulipany, szachownice, hiacynty, narcyzy i zawilce, natomiast latem uprawiano jaskry, lilie i ostróżki. Partery ozdabiały kolekcje drzew i krzewów śródziemnomorskich, a wśród nich: cyprysy, figi, granaty, jaśminy, mirty, oleandry, oliwki, pomarańcze, rozmaryny i wawrzyny. Do języka polskiego weszło kilka zapożyczeń z języka tureckiego dla nazw roślin, a niektóre z nich używane są nawet do dziś jak arbuz i sumak. Ważnym przejawem wpływów tureckich były również oryginalne namioty sułtańskie i wezyrskie. Stanowiły one nie tylko ozdobę ogrodów w okresie letnim, ale również ich ważny element programowy.

¹⁹⁶ Grohmann, Baumgärtner 1796–1802, z. 6, 1796, tab. IX.

W XVIII w. upowszechniła się zachodnioeuropejska moda na turecczyzną, w efekcie której zaprojektowano lub wzniesiono liczne pawilony orientalne w formie meczetów, minaretów, kiosków, namiotów, łaźni m.in. „Na Książęcem”, w parku „Aleksandria” w Siedlcach, Młocinach, Mokotowie, Łazienkach Królewskich, Rogalinie, Tulczynie i Niemirowie. Powszechną praktyką było łączenie elementów architektury europejskiej ze stylami orientalnymi. Architekci czerpali inspiracje z katalogów i wzorników, ale również z własnych obserwacji i doświadczeń z podróży studyjnych. Najwięcej takich pawilonów w Polsce zaprojektowali Szymon Bogumił Zug oraz Jan Chrystian Kamsetzer.

10. Katalog

Kat. 1. Wnętrze namiotu tureckiego z kolekcji wilanowskiej *

Autor: Puciński, Józef (1893–1945), Atelier-Elite

Datowanie: 1929

Technika/tworzywo: fotografia

Wymiary: wysokość: 9,2 cm, szerokość: 14,2 cm

Dodatkowe informacje: podpis pod fotografią: *Sala II. Wnętrze namiotu = Salon II. Intérieure de la tente.*

Bibliografia: *Katalog Pawilonu Związku Ziemi...* 1929, s. 25; *Tęcza* 1929.

* Tytuły obiektów w katalogu otrzymały brzmienie nadane przez autora publikacji.

Kat. 2. Fragment wnętr namiotu tureckiego z kolekcji wilanowskiej

Autor: Puciński, Józef (1893–1945), Atelier-Elite

Datowanie: 1929

Technika/tworzywo: fotografia

Wymiary: wysokość: 8,7 cm, szerokość: 13,9 cm

Dodatkowe informacje: podpis pod fotografią: *Fragment wnętr namiotu Kara Mustafy = Détail de la tente de Kara Mustafa.*

Bibliografia: *Katalog Pawilonu Związku Ziemian...* 1929, s. 29.

Kat. 3. Fragment wnętrza namiotu tureckiego z kolekcji wilanowskiej z proporcem, tacą srebrną i toporem

Autor: Puciński, Józef (1893–1945), Atelier-Elite

Datowanie: 1929

Technika/tworzywo: fotografia

Wymiary: wysokość: 14,4 cm, szerokość: 9,1 cm

Dodatkowe informacje: podpis pod fotografią: *Kat. No 63, 64 i 65 = Cat. No 63, 64 et 65*. [63 – Proporzec przybocznej chorągwi Karola Gustawa, Króla Szwedzkiego, zdobyty pod Rudnikiem przez wojska Stefana Czarneckiego w roku 1656 / Wł. Hr. H.[ieronim] Tarnowski – Rudnik; 64 – Taca srebrna – robota Gdańska (1684 r.), prezent miasta Krakowa Królowi Janowi III Sobieskiemu, po odsieczy Wiednia / Wł. Hr. A.[dam] Branicki – Willanów; 65 – Topór wojenny Króla Jana III Sobieskiego / Wł. Hr. E.[dward] Mycielski – Września].

Bibliografia: *Katalog Pawilonu Związku Ziemian...* 1929, s. 47.

Kat. 4. Wnętrze namiotu tureckiego z kolekcji wilanowskiej

Autor: Plater-Zyberk, Stefan (1891–1943), Atelier Photo-Plat

Datowanie: 1920–1939

Technika/tworzywo: fotografia

Właściciel: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Wil.Zb.Ikon.0361

Dodatkowe informacje: na rewersie pieczęć autorska: *PHOTO-PLAT Sp. z ogr. odp. / Warszawa, Nowy-Świat 57* z odręcznym podpisem *A10609/6* oraz pieczęć: *COPYRIGHT BY / PHOTO-PLAT / 57, Nowy-Świat, te 307-47 / WARSAW*. Odręczny napis tuszem: *Wilanów / namiot wielkiego / Wezyra zdobyty pod Wiedniem*. Odręczny napis ołówkiem: *Tente du Grand Vizir prise / par le roi Jean Sobieski / sous Vienne en 1683* [tłum. Namiot Wielkiego Wezyra wzięty przez króla Jana Sobieskiego pod Wiedniem w 1683]. Odręczny napis tuszem: *Dar p. L. Skarżyńskiego / z Londynu otrzymany / 27.VIII.76*.

Bibliografia: Dimmig 2020; Fijałkowski 1986; Igrzycki 2017; Kowalski 1994, il. 27; Niemirowska-Szczepańczyk 1992, s. 51.

Kat. 5. Prof. Adam Stebelski, Anna Branicka i Piotr Cielecki przy czyszczeniu namiotu wezrya w Wilanowie

Autor: nieznany

Datowanie: 1942

Technika/tworzywo: fotografia

Właściciel: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Wil.Zb.Ikon.0362

Dodatkowe informacje: Na rewersie odręczny napis tuszem: *Prof. Adam Stebelski / Anna Branicka / Piotr Cielecki / przy czyszczeniu / namiotu we- / zrya w Wila- / nowie (1942).*

Bibliografia: Niemirowska-Szczepańczyk 1992, s. 58.

Kat. 6. Fragment namiotu tureckiego

Autor: nieznany

Datowanie: przed 1683

Technika/tworzywo: sukno, płótno bawełniane, skóra, nici jedwabne, taśmy lniane, haft, aplikacja, pąjety

Wymiary: wysokość: 163,0 cm, szerokość: 123,0 cm

Właściciel: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, nr inw. Wil.3259

Bibliografia: *Amor Polonus...* 2010, s. 327; Dimmig 2020; Gołąbek 2008, s. 80–83; Krawczyk, Przygońska 2001; *Tron pamiątek...* 1996, s. 162–163; *Wojna i pokój...* 2000, s. 214–215.

Kat. 7. Fragment namiotu tureckiego

Autor: nieznany

Datowanie: przed 1683

Technika/tworzywo: sukno, płótno bawełniane, skóra, nici jedwabne, taśmy lniane, haft, aplikacja, pąjety

Wymiary: wysokość: 172,0 cm, szerokość: 124,0 cm

Właściciel: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, nr inw. Wil.3260

Bibliografia: *Amor Polonus...* 2010, s. 327; Dimmig 2020; Gołąbek 2008, s. 80–83; Krawczyk, Przygońska 2001; *Tron pamiętek...* 1996, s. 162–163; *Wojna i pokój...* 2000, s. 214–215.

Kat. 8. Powązki – Zabawa na lodzie

Autor: Norblin, Jan Piotr (1745–1830)

Datowanie: 1782

Technika/tworzywo: gwasz, akwarela, papier

Wymiary: wysokość: 49,2 cm, szerokość: 63,6 cm

Właściciel: Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK XV-Rr.-2073

Dodatkowe informacje: inskrypcja pod rysunkiem w języku francuskim: *DEDIÉE A SON EXCELLENCE MONSIEUR LE COMTE RZEWUSKY / REPRESENTATION DE LA FÊTE, DONNÉE À POWĄSKY. PAR MONSIEUR LE COMTE RZEWUSKI, POUR SA ROYAUTE. À LA PRINCESSE. Mne. CZARTORYSKA, ET A LA PRINCESSE RADZIWIŁŁ. LE 10 FEVRIER 1782.* Na rysunku monogramy na pawilonach: prawy HR [Helena Radziwiłłowa], lewy MA [?]. W prawym dolnym rogu podpis: *Norblin F. 1782.*

Bibliografia: Batowski 1911, s. 70–71; Bernatowicz 1971; Chmiel, Czepielowa 1998; *Katalog rysunków architektonicznych...* 1973, s. 137; Kępińska 1978, s. 35–36; Kuchowicz 1972, s. 387–390; Kukiel, Wawrzakowicz 1910; Kurczab 1997; Kurczab 2001, s. 136; Kwiatkowski 1969b; Malawski 2021, s. 470; Ochenkowski 1914, s. 32; Putkowska 2016, s. 346; Radojewski 1969, s. 101; *Sztuka Warszawska...* 1962, s. 100.

Kat. 9. Puławy – Schody angielskie

Autor: Norblin, Jan Piotr (1745–1830)

Datowanie: 1803

Technika: litografia lawowana, ołówek, tusz, papier żeberkowy

Wymiary: wysokość: 30,9 cm, szerokość: 20,0 cm; wymiar 2: wysokość kartonu: 52,4 cm, szerokość kartonu: 40,4 cm

Właściciel: Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK XV-Rr.-17

Dodatkowe informacje: odręczna inskrypcja w języku polskim i francuskim: *Schody angielskie w Puławach / L'escalier appelle anglois a Puławy en Pologne*

Bibliografia: Batowski 1911, s. 150–153; Bernatowicz 1971; *Katalog rysunków architektonicznych...* 1973, s. 121; Kępińska 1978, s. 73–78; Suchodolska 1962.

Kat. 10. Ogólny widok Puław

Autor: Norblin, Jan Piotr (1745–1830)

Datowanie: 1 połowa XIX w.

Technika/tworzywo: litografia lawowana, ołówek, tusz, papier żeberkowy

Wymiary: wysokość: 22,0 cm, szerokość: 37,0 cm; wymiar 2: wysokość kartonu: 40,1 cm, szerokość kartonu: 52,4 cm

Właściciel: Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK XV-Rr-15

Dodatkowe informacje: Odręczna inskrypcja w języku polskim i francuskim: *Widok ogólny Puław / Vue générale de Puławy. / Vue generale de Puławy prise en mois de Juin á l'heure du soleil espirant et de la lune naissante.*

Bibliografia: Batowski 1911, s. 150–153; Bernatowicz 1971; Bernatowicz 2005; Blumówna i inn. 1959, il. 11; Duchńska 1891, s. 73; Jaroszewski 1962; *Katalog rysunków architektonicznych...* 1973, s. 117–118; Kępińska 1978, s. 73–78; Suchodolska 1962.

Kat. 11. Projekt pawilonu chińsko-tureckiego do ogrodu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku. Widok z przodu i rzut przyziemia

Autor: Deybel von Hammerau, Johann Sigmund (1685/1690–1752)?

Datowanie: ok. 1730–1739

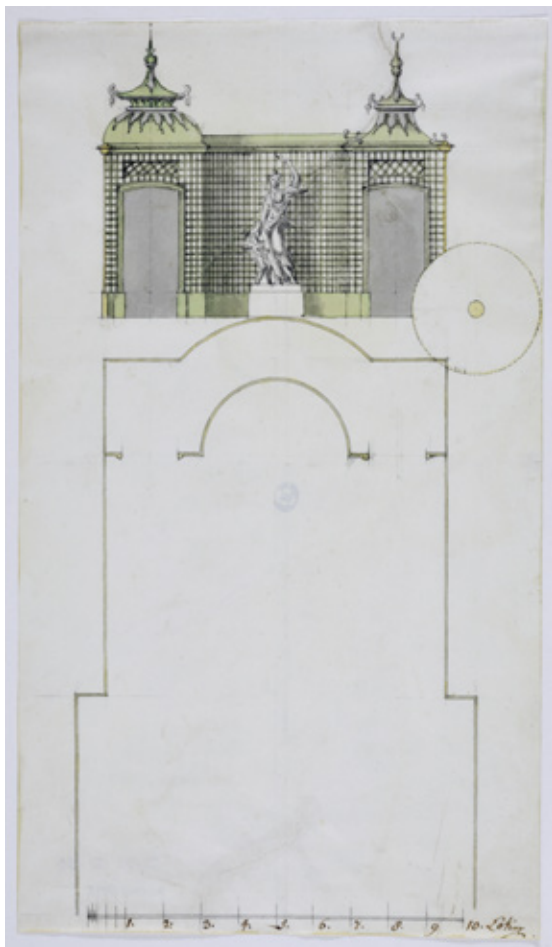
Technika/tworzywo: rysunek, akwarela, ołówek, tusz, papier

Wymiary: wysokość: 34,5 cm, szerokość: 20,4 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.zb.d. 8066

Dodatkowe informacje: skala: 10 łokci = 14,6 cm.

Bibliografia: *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1969, s. 35; Kopania 2012, s. 300–302; Oleńska 1998.

Kat. 12. Minaret przy szpitalu św. Łazarza w Warszawie. Rzuty na czterech poziomach, przekrój poprzeczny i elewacja

Autor: Lisiecki, Julian (1881–1944)

Datowanie: 20 marca 1911

Technika/tworzywo: papier, tusz, pędzel, akwarela

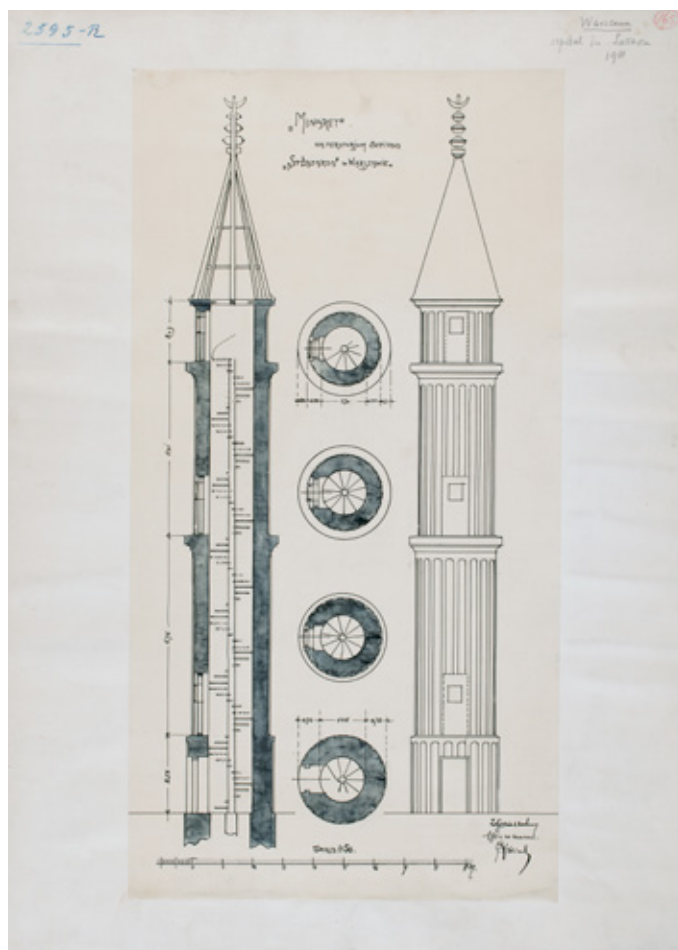
Wymiary: wysokość: 63,2 cm, szerokość: 45,7 cm

Właściciel: Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.3198 MNW

Dodatkowe informacje: nagłówek: „MINARET” NA TERYTORIUM SZPITALA ŚW. ŁAZARZA W WARSZAWIE. Podpis: *Zdjęcie z natury 1911 20 marzec J. Lisiecki*. Dawniej rysunek znajdował się w zbiorach Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości (daw. Nr inw. R-02595).

Skala 1:50; podziałka 10 metrów = 20 cm

Bibliografia: Biesiada Literacka... 1895, s. 373; *Elizeum. Podziemny salon...* 2016, s. 51; Kobielski 1969, s. 35; Przegląd Techniczny 1911a; Rottermund 1970, s. 149.

Kat. 13. Minaret przy szpitalu św. Łazarza w Warszawie

Autor: Poddębski, Henryk (1890–1945)

Datowanie: 1909

Technika/tworzywo: fotografia, negatyw srebrowo-żelatynowy, płyta szklana

Wymiary: wysokość: 18,0 cm, szerokość: 13,0 cm

Właściciel: Muzeum Warszawy, nr inw. AN 26164

Dodatkowe informacje: fotografia niesygnowana; ujęcie od strony ulicy Smolnej w kierunku południowo-zachodnim.

Kat. 14. Minaret przy szpitalu św. Łazarza w Warszawie

Autor: nieznany

Datowanie: 1910–1916

Technika/tworzywo: fotografia

Wymiary: wysokość: 17,8 cm, szerokość: 12,80 cm

Właściciel: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, nr inw. IS_PAN_BR0000006335

Dodatkowe informacje: na karcie pod zdjęciem notatka: *W-wa / ul. Książęca / Minaret / repr. W. Mądrooszkiewicz, 1969 / neg. Nr 91538 / form. 9 x 12*

Bibliografia: *Encyklopedia Warszawy* 1994, s. 395; Kwiatkowski 2014, s. 82; Szwanowski 1970, s. 105; Zieliński 2002, s. 149–150, il. 138.

Kat. 15. Minaret przy szpitalu św. Łazarza w Warszawie

Autor: Kalinowski, Zdzisław (1877–1926)

Datowanie: ok. 1920–1926

Technika/tworzywo: fotografia

Wymiary: wysokość: 11,0 cm, szerokość: 7,5 cm

Właściciel: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, nr inw. IS_PAN_BR0000006334

Bibliografia: *Elizeum. Podziemny salon...* 2016, s. 46; *Kopania* 2012, s. 293.

Kat. 16. Minaret przy szpitalu św. Łazarza w Warszawie

Autor: nieznany

Datowanie: 1927–1928

Technika/tworzywo: fotografia

Wymiary: wysokość: 16,3 cm, szerokość: 11,6 cm

Właściciel: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/9/7413/1

Bibliografia: *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej...* 1928, s. 370; *Elizeum. Podziemny salon...* 2016, s. 50.

Kat. 17. Pierwszy projekt pawilonu kuchennego (Dom Imama) do ogrodu Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcem” w Warszawie. Widok perspektywiczny i rzut

Autor: Zug, Szymon Bogumił (1733–1807)

Datowanie: ok. 1776

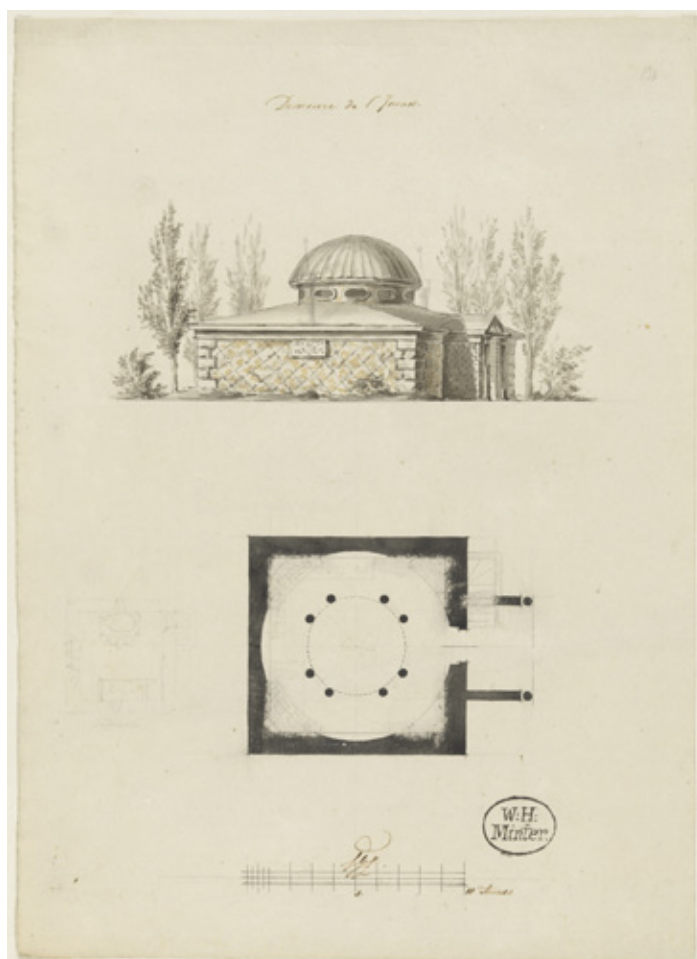
Technika/tworzywo: rysunek, grafit, pióro, pędzel, tusz, akwarela, papier żeberkowy

Wymiary: wysokość: 37,7 cm, szerokość: 27,0 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 272

Dodatkowe informacje: inskrypcje piórem: *Demeure de l'Iman*. Sygnatura: SGZ [Simon Gottlieb Zug] nad podziałką; skala: 10 łokci (*Aunes*) = 8,7 cm; pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter.

Bibliografia: *Elizeum. Podziemny salon...* 2016, s. 137–139; *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1967, s. 213; Reychman 1964, s. 156; Sulerzyska 1965.

Kat. 18. Drugi projekt pawilonu kuchennego (Dom Imama) do ogrodu Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcem” w Warszawie. Elewacja frontowa, przekrój podłużny oraz rzuty przyziemia i pierwszego poziomu piwnic

Autor: Zug, Szymon Bogumił (1733–1807)

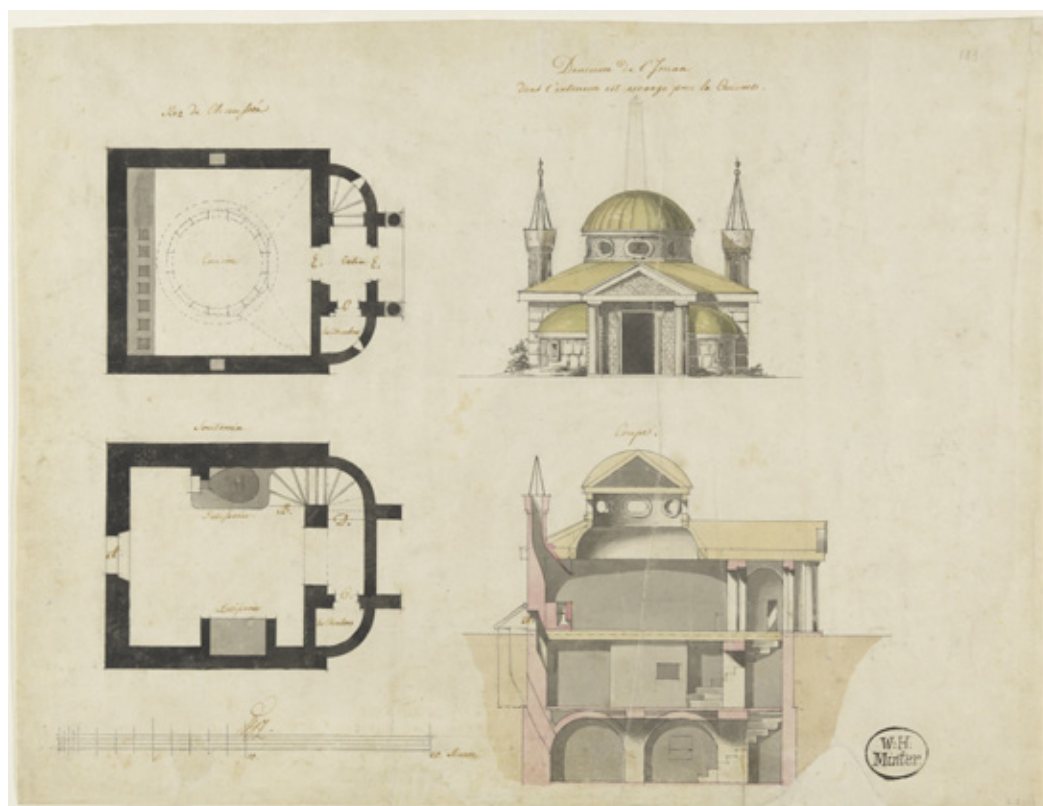
Datowanie: ok. 1776

Technika/tworzywo: rysunek, grafit, pióro, pędzel, tusz, akwarela, papier żeberkowy

Wymiary: wysokość: 35,9 cm, szerokość: 47,8 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 269

Dodatkowe informacje: inskrypcja piórem: *Demeure de l'Iman / dont l'interieur est arrangé pour la Cuisine*. Objaśnienia na rysunkach: *Coupe*, *Rez de Chaussée (Entre, Les Charbons, Cuisine)*, *Souterrain (Les Charbons, Patisserie)*; sygnatura: SGZ [Simon Gottlieb Zug] nad podziałką; skala: 20 łokci (Aunes) = 17,3 cm; pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter. Bibliografia: *Elizeum. Podziemny salon...* 2016, s. 139–141; *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1967, s. 212; Putkowska 2009; Putkowska 2016, s. 311; Reychman 1964, s. 156.

Kat. 19. Trzeci projekt pawilonu kuchennego (Dom Imama) do ogrodu Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcem” w Warszawie. Elewacja frontowa, przekrój podłużny

Autor: Zug, Szymon Bogumił (1733–1807)

Datowanie: ok. 1776

Technika/tworzywo: rysunek, grafit, pióro, pędzel, tusz, akwarela, papier żeberkowy

Wymiary: wysokość: 29,8 cm, szerokość: 49,0 cm

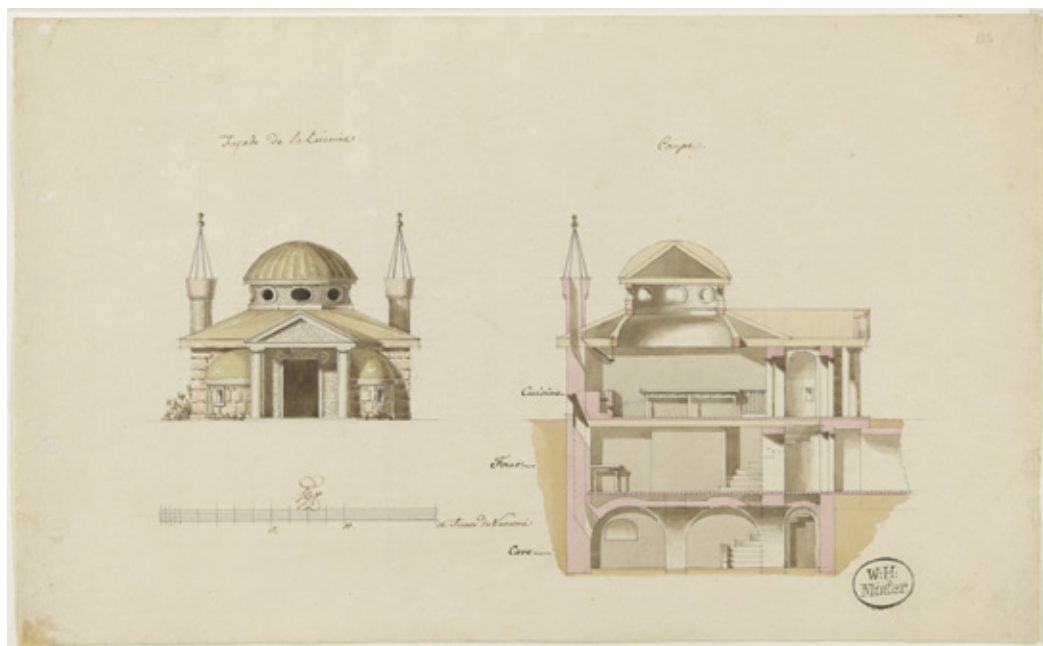
Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 263

Dodatkowe informacje: inskrypcje: *Façade de la Cuisine, Coupe (Cuisine, Four, Cave)*; sygnatura: SGZ [Simon Gottlieb Zug];

pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter.

Podziałka: 15 łokci warszawskich (*Aunes de Varsovie*) = 13,1 cm

Bibliografia: *Elizeum. Podziemny salon...* 2016, s. 141–142; *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1967, s. 212; Kopania 2012, s. 462; Kwiatkowski 1971, s. 52; Lorentz 1961, s. 28; Puget 1998; Reychman 1964, s. 156; Reychman 1965; Tomicka 1953; Zieliński 2002, s. 149–150, il. 138.

Kat. 20. Widok ogrodu Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcem” w Warszawie

Autor: Vogel, Zygmunt (1764–1826)

Datowanie: po 1782

Technika/tworzywo: rysunek, pióro, pędzel, akwarela, sepia, papier żeberkowy

Wymiary: wysokość: 40,5 cm, szerokość: 67,8 cm

Właściciel: Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.11259 MNW

Bibliografia: *Elizeum. Podziemny salon...* 2016, s. 146–148; Kraushar 1921, il. 61; Kwiatkowski 1971, s. 52–53;

Morawińska 1977, il. 15; *Pamiętki starej Warszawy...* 1911, s. 70; Putkowska 2009; Sroczyńska 1969, s. 146; *Sztuka Warszawska...* 1962, s. 116; *Widoki architektoniczne...* 1964, s. 115; Zatorski 1930.

Kat. 21. Widok ogrodów „Na Książęcem” i „Na Górze” Kazimierza Poniatowskiego

Autor: Vogel, Zygmunt (1764–1826)

Datowanie: po 1782

Technika/tworzywo: rysunek, pióro, pędzel, akwarela, sepia, papier zeberkowy

Wymiary: wysokość: 40,5 cm, szerokość: 67,8 cm

Właściciel: daw. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 181 797; oryginał zaginiony

Bibliografia: *Elizeum. Podziemny salon...* 2016, s. 122–124, 148–149; Kraushar 1921, il. 60; Kwiatkowska, Kwiatkowski 1998, s. 31–33, 94–98; Kwiatkowski 1971, s. 52–53; Malawski 2021, s. 466; Morawińska 1977, il. 11; *Pamiętki starej Warszawy...* 1911, s. 70; Putkowska 2009; Putkowska 2016, s. 301; Sroczyńska 1969, s. 146; Zatorski 1930; Zieliński 2002, s. 149–150, il. 138.

Kat. 22. Plan ogrodu Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcem” w Warszawie wraz z fragmentem projektowanego ogrodu „Na Górze”

Autor: Zug, Szymon Bogumił (1733–1807)

Datowanie: 1776 – 1779

Technika/tworzywo: rysunek, pióro, pędzel, tusz, akwarela, papier żeberkowy

Wymiary: wysokość: 51,5 cm, szerokość: 73,3 cm

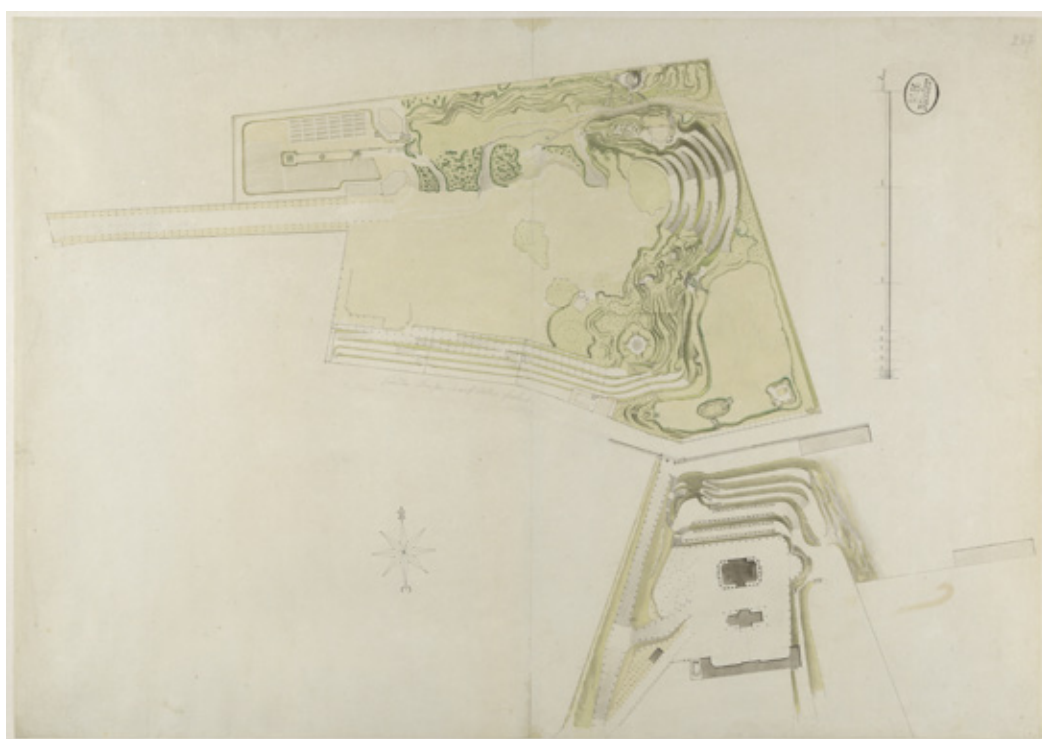
Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 115

Dodatkowe informacje: objaśnienia na planie: *Orangerie, Fürsten Straße so auf Solec fuhr, Eingang von der Neuen Welt*;
pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter.

Podziałka: 300 łokci (*Aunes*) = 20,4 cm

Bibliografia: *Elizeum. Podziemny salon...* 2016, s. 124–126; *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1967, s. 212;

Kwiatkowski 1969a; Kwiatkowski 1971, s. 52–53; Puget 1998; Putkowska 2009; Putkowska 2016, s. 299; Szwanowski 1952, s. 146; Tomicka 1953.

Kat. 23. Plan parku „Aleksandria” Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach

Autor: Sarnowski, Franciszek Salezy

Datowanie: 1780

Technika/tworzywo: tusz, akwarela, papier

Wymiary: wysokość: 47,6 cm, szerokość: 64,0 cm, szerokość marginesu: 3,7 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.zb.d. 8831

Dodatkowe informacje: nagłówek: *Mappa ALEXANDRYJ przy Sielcach*; pod rysunkiem wykaz wszystkich zabudowań: *WYKŁAD RZECZY. / 1. Domek JW. [Jaśnie Wielmożnej] Hetmanowej Ogińskiej[ej]¹ / 2. Domek JW. [Jaśnie Wielmożnego] Kurdwanowskiego / 3. Domek JPanny [Jaśnie Panny] Potocki.[ej] Star.[ościanki] Tłom.[ackiej]² / 4. Altana w Gołębniku / 5. Łazienki / 6. Domek dla Prospektu / 7. Stodoła / 8. Domek Rybacki / 9. Budka na łabędzie / 10. Celnica / 11. Oranżerya / 12. Dom Szynkowny / 13. Altana / 14. Plebania Turecka / 15. Meczet Turecki / 16. Dom dla Gospodarza / 17. Ptaszarnia / 18. Dąb z Pokoikiem / 19. Altana przy Kaskadzie / 20. Pompa / 21. Stodoła / 22. Kurnik / 23. Stodoła / 24. Bróg Siana / 25. Stajenka / 26. Mleczarnia / 27. Folwark / 28. Domek JPanny [Jaśnie Panny] Stękowski.[ej] Woiewodzianki Kijowski.[ej]³ / 29. Młynek Wietrzny / 30. Kołyska. Sygnatura: *Przez Franciszka Salezego Sarnowskiego Podcz.[aszyca] Przemys:[kiego]**

Bibliografia: Bernatowicz 2005; Ciołek 1954, s. 131–132; Ciołek 1955, s. 128–130; Jaroszewski 1971, s. 38–39; *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1969, s. 180–181; Knapik 2020; Korneć 2007, s. 31–33; Kosiorek 2013, s. 133–135; Kwiatkowski 1969a; Kwiatkowski 1971, s. 102; Ługowski 2019; Maławski 2021, s. 499–501; Mączyński 2004; Mączyński 2016; Morawińska 1977, il. 10; Reyhman 1964, s. 157.

1 Aleksandra Ogińska (1730–1798)

2 Kazimiera Potocka (ur. ok. 1770)

3 Honorata Stempkowska (ok. 1750–1819)

Kat. 24. Projekt pawilonu wschodniego do ogrodu Michała Poniatowskiego w Jabłonie (?)

Elewacja frontowa od strony dziedzińca

Autor: Zug, Szymon Bogumił (1733–1807)

Datowanie: ok. 1780

Technika/tworzywo: papier żeberkowy, pióro, tusz, pędzel, akwarela

Wymiary: wysokość: 29,2 cm, szerokość: 48,3 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 264

Dodatkowe informacje: nagłówek nad rysunkiem: *Façade du Poulailleur vû du Côté de la Cour*; sygnatura: SGZ [Simon Gottlieb Zug]; pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter.

Podziałka: 20 łokci (*Aunes*) – 17,8 cm

Bibliografia: *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1969, s. 74; Kwiatkowski 1967b; Putkowska 2016, s. 422–423; Reychman 1964, s. 167.

Kat. 25. Projekt pawilonu wschodniego do ogrodu Michała Poniatowskiego w Jabłonnie (?)

Rzut przyziemia i przekrój poprzeczny

Autor: Zug, Szymon Bogumił (1733–1807)

Datowanie: ok. 1780

Technika/tworzywo: papier żeberkowy, pióro, tusz, pędzel, akwarela

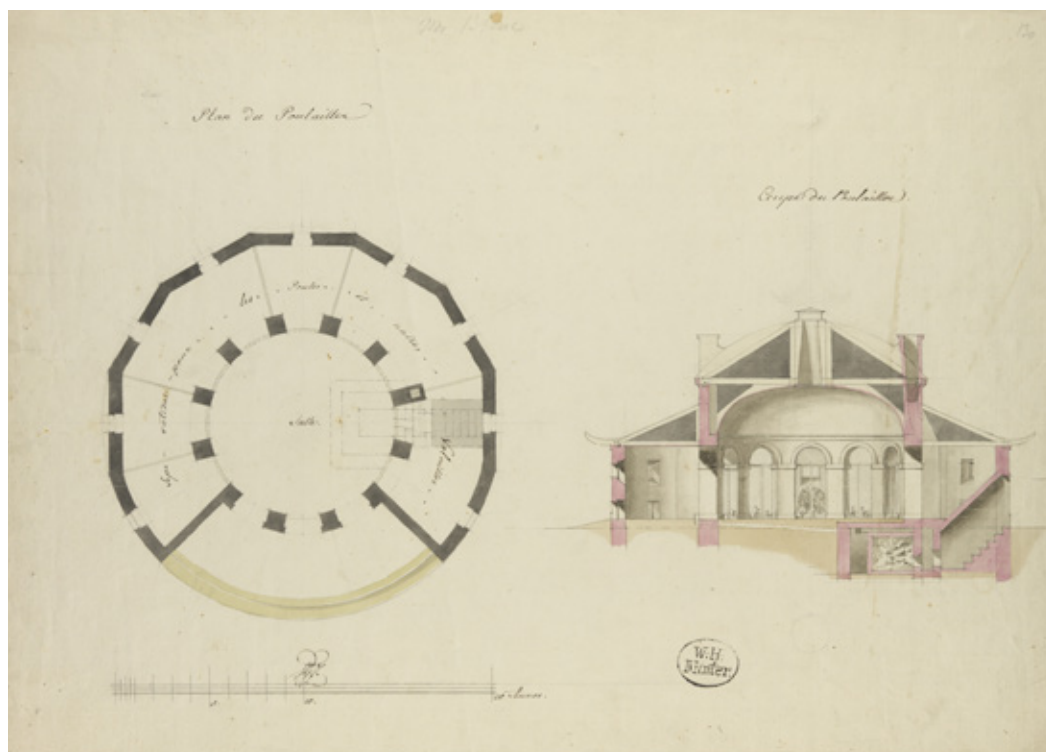
Wymiary: wysokość: 36,4 cm, szerokość: 50,5 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 265

Dodatkowe informacje: u góry notatka ołówkiem: *Mr Blanc*; nagłówki nad rysunkami: *Plan du Poulailier, Coupé du Poulailier*; objaśnienia na rzucie: *Salle, Separations pour les Poules et autres volailles*; sygnatura: SGZ [Simon Gottlieb Zug]; pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter.

Podziałka: 20 łokci (*Aunes*) – 17,8 cm

Bibliografia: *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1969, s. 74; Kwiatkowski 1967b; Reychman 1964, s. 167.

Kat. 26. Widok Młocin

Autor: Vogel, Zygmunt (1764–1826)

Datowanie: 1803

Technika/tworzywo: rysunek, akwarela, papier

Wymiary: wysokość: 48,0 cm, szerokość: 65,8 cm

Właściciel: Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.161569 MNW

Dodatkowe informacje: oznaczenie na odwrocie: *Widok Młocin rysowano z Natury przez Zygmunta Vogla 1803*

Bibliografia: Bis i inn. 2019; Hentschel 1967, s. 339–340; *Katalog Galerji Sztuki Polskiej* 1932, nr 330; Kwiatkowski 1971, s. 84, 433; Morawińska 1977, il. 12; Putkowska 2016, s. 456–457; Sokołowska-Grzeszczyk 1962; Sroczyńska 1964; Sroczyńska 1969, s. 183; *Sztuka Warszawska...* 1962, s. 121.

Kat. 27. Widok dawnego pawilonu tureckiego w Młocinach

Autor: Majerski, Aleksander (1789–1857)

Datowanie: ok. 1818

Technika/tworzywo: rysunek, tusz, pędzel, papier żeberkowy

Wymiary: wysokość: 19,7 cm, szerokość: 25,0 cm

Właściciel: Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.2192 MNW

Dodatkowe informacje: napis na odwrocie: *Widok dawnej altany w Młocinach dziś zrestaurowanej trocha z odmianną*

Bibliografia: Biernacka 1974; Bis i inn. 2019; Kraszewski 1865, s. 16, nr 419-i; Polanowska 1993; Siwkowska 1966, s. 366; Sokołowska-Grzeszczyk 1962; Suchodolska i inn. 1961, s. 141, nr 401; *Widoki architektoniczne...* 1964, s. 84; Zalewska 1958, s. 32–34.

Kat. 28. Projekt namiotu tureckiego do ogrodu Izabeli Lubomirskiej w Mokotowie. Przekrój poprzeczny, widok z przodu oraz rzut

Autor: Zug, Szymon Bogumił (1733–1807)?

Datowanie: koniec XVIII w.

Technika/tworzywo: tusz, akwarela, papier

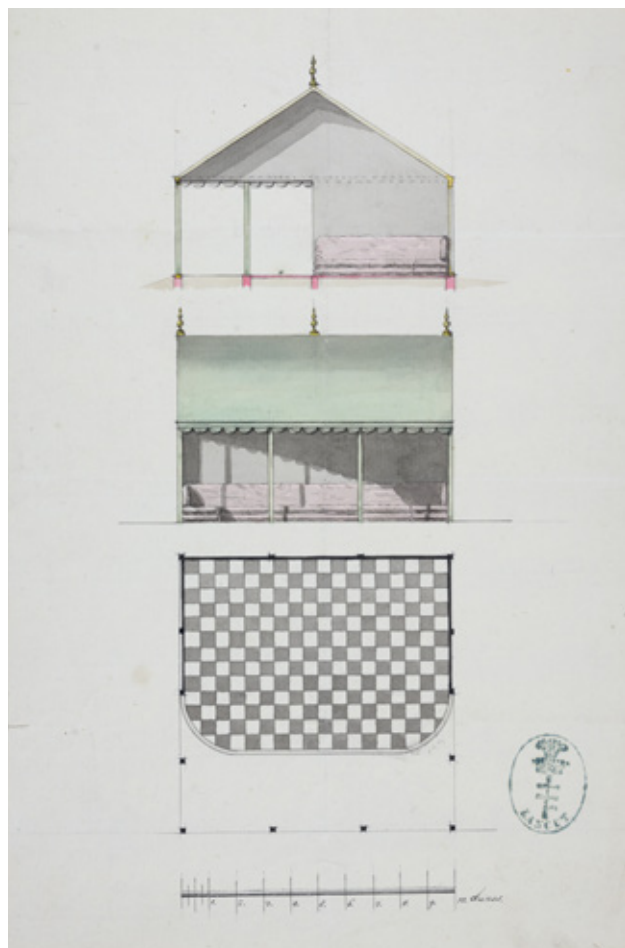
Wymiary: wysokość: 32,3 cm, szerokość: 21,0 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 1791

Dodatkowe informacje: pieczęć własnościowa: *Łańcut*. Na odwrocie odręczne inskrypcje w języku polskim i francuskim: *altanka, La tente de Monkotow*.

Skala: 10 łokci (*Aunes*) = 9 cm

Bibliografia: *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1967, s. 207; Kwiatkowski 1971, s. 63–76; Majewska-Maszkowska 1976, s. 167–168; Polanowska 2013.

Kat. 29. Widok ogrodu w Mokotowie od strony północno-wschodniej z Domkiem dla łabędzi i Namiotem tureckim

Autor: Vogel, Zygmunt (1764–1826)

Datowanie: 1791

Technika/tworzywo: pióro, tusz, akwarela, papier

Wymiary: wysokość: 44,8 cm, szerokość: 61,4 cm

Właściciel: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZKW/6358

Dodatkowe informacje: napis w języku francuskim: *VUE D'UNE PARTIE DE JARDIN DE MONKOTOW* [WIDOK NA CZĘŚĆ OGRODU MOKOTOWSKIEGO]

Bibliografia: Majewska-Maszkowska 1976, s. 167–168; Polanowska 2013; Putkowska 2016, s. 366–367; *Rysunki i akwarele...* 1994, s. 328–329; Ryszkiewicz 1992; Sroczyńska 1963; Sroczyńska 1964; Sroczyńska 1969, s. 161.

Kat. 30. Widok ogrodu w Mokotowie z jeziorem, domkiem dla łabędzi i namiotem tureckim

Autor: Vogel, Zygmunt (1764–1826)

Datowanie: 1791

Technika/tworzywo: gwasz, pióro, tusz, akwarela, papier żeberkowy gruby

Wymiary: wysokość: 35,0 cm, szerokość: 52,5 cm

Właściciel: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZKW/6360

Dodatkowe informacje: napis: *VUE D'UNE PARTIE DE JARDIN DE MONKOTOW* [WIDOK NA CZĘŚĆ OGRODU MOKOTOWSKIEGO]

Bibliografia: Kuśmidrowicz-Król 1998b; Majewska-Maszkowska 1976, s. 167–168; Polanowska 2013; Putkowska 2016, s. 370–371; *Rysunki i akwarele...* 1994, s. 340–341; Ryszkiewicz 1992; Sroczyńska 1963; Sroczyńska 1964; Sroczyńska 1969, s. 161.

Kat. 31. Widok ogrodu w Mokotowie z Rybarnią, Domkiem dla łabędzi i Namiotem tureckim

Autor: Vogel, Zygmunt (1764–1826)

Datowanie: 1791–1792

Technika/tworzywo: pióro, tusz, akwarela; papier żeberkowy gruby & I HONIG

Wymiary: wysokość: 34,2 cm, szerokość: 58,2 cm

Właściciel: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZKW/6359

Dodatkowe informacje: napis: *Vüe de Moncoteau. Jardin anglois appartenant à la P.cesse Lubomirska à un quart de lieüe de Varsovie* [Widok Mokotowa. Ogród angielski należący do Księżnej Lubomirskiej, ćwierć ligi¹ od Warszawy]

Bibliografia: Kuśmidrowicz-Król 1998a; Majewska-Maszkowska 1968; Majewska-Maszkowska 1976, s. 167–168; Małowski 2021, s. 479–480; Polanowska 2013; Putkowska 2016, s. 368–369; *Rysunki i akwarele...* 1994, s. 334–335; Ryszkiewicz 1992; Sroczyńska 1963; Sroczyńska 1964; Sroczyńska 1969, s. 160; Zakrzewska 1962.

1 1 liga we Francji = 4 km. Pierwotnie określana jako godzina drogi pieszo.

Kat. 32. Plan Mokotowa Izabeli Lubomirskiej

Autor: Chodkiewicz, Wacław

Datowanie: 1782

Technika/tworzywo: tusz, akwarela, papier

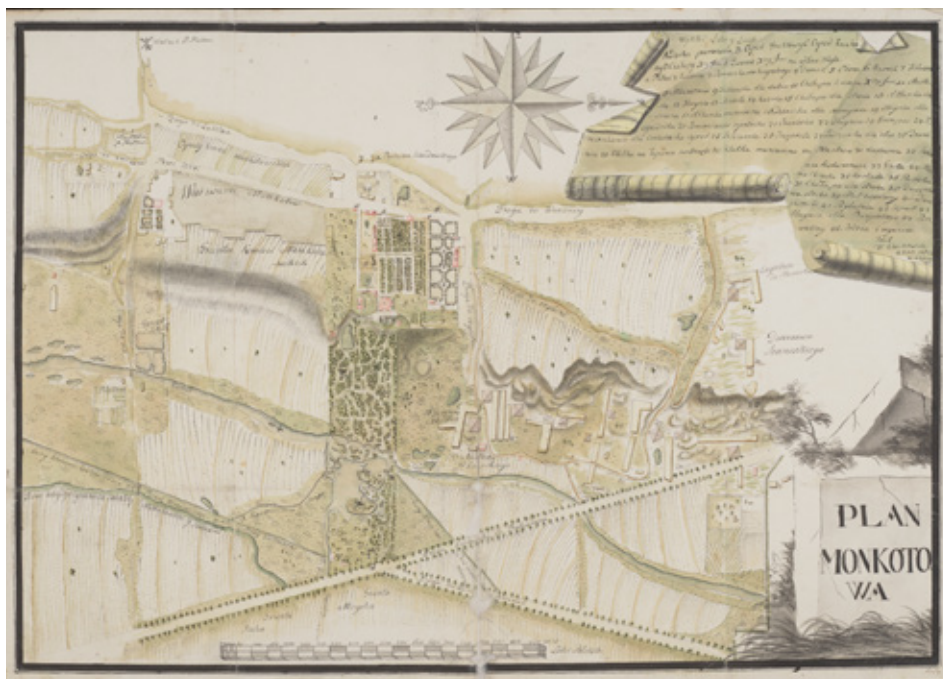
Wymiary: wysokość: 20,5 cm, szerokość: 35,0 cm

Właściciel: Biblioteka Narodowa, sygn. Rps BOZ 1311, k. 26

Dodatkowe informacje: plan stanowi część rękopisu „Plan de Puławy; Plany różnych miast i miejsc w Polsce”; tytuł: *PLAN MONKOTOWA*. Objasnienia i oznaczenia na planie; legenda w kartuszu: Wykład Liter y Liczb / A. Dzika promenada B. Ogród fruktowy C. Ogród Kuchen.. / ..ny D. Chałupy Xzny Imci E. Dworek Xzny Imci na włóce¹ Woyta / 1. Pałac 2. Kuchnia 3. Pomieszkание burgrabiego 4. Domek 5. Obora 6. Kurnik 7. Folwark / 8. Mliczarnia 9. Sadržawka dla drobiu 10. Chałupa Kmiecia Xzny Imci 11. Auste.. / ..ria 12. Staynia 13. Stodoła 14. Kuznia 15. Chałupa dla stróża 16. Altanka dre.. / ..wniana 17. Altanka murowana 18. Izbeczka dla szwaycera 19. Staynia dla / ogrodnika 20. Pomieszkание ogrodnika 21. Oranżeria 22. Staynia 23. Kompas 24. Po.. / ..mieszkание dla czeladnika ogrod:[owego] 25. Szklarnia 26. Inspekta 27. Sadržawka dla żółwi 28. Drwal.. / ..nia 29. Klatka na łapanie jastrzębi 30. Klatka murowana na Ptastwo 31. Lodownia 32. Salon na Kolumnach 33. Grota 34. Alta.. / ..na Chinska 35. Kaskada 36. Pasieka / 37. Chałupa dla stróża 38. Dzwonek / na stróża 39. Most zwodzony 40. Dach chiński 41. Rybálnia 42. Upust 43. / Staynia dla Burgrabiego 44. Roz.. / ..waliny 45. Wieża z zegarem. / Fecit / W:[acław] Chodkiewicz. / 3.oct:[ober] 1782 R. / w Warsza.. / ..wie.

Podziałka: 100 łokci polskich = 9 cm.

Bibliografia: Bernatowicz 2005; Kwiatkowski 1969a; Kwiatkowski 1971, s. 63–76; Majewska-Maszkowska 1976, s. 167; *Rejestr ogrodów polskich* 1965, il. 47; Sroczyńska 1963; Zakrzewska 1962.

¹ Włóka staropolska = 30 mórg = 17,955 ha = 179550 m²

Kat. 33. Projekt bramy do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Rzut

Autor: Kamsetzer, Jan Chrystian (1753–1795)

Datowanie: ok. 1780

Technika/tworzywo: papier żeberkowy, pióro, tusz

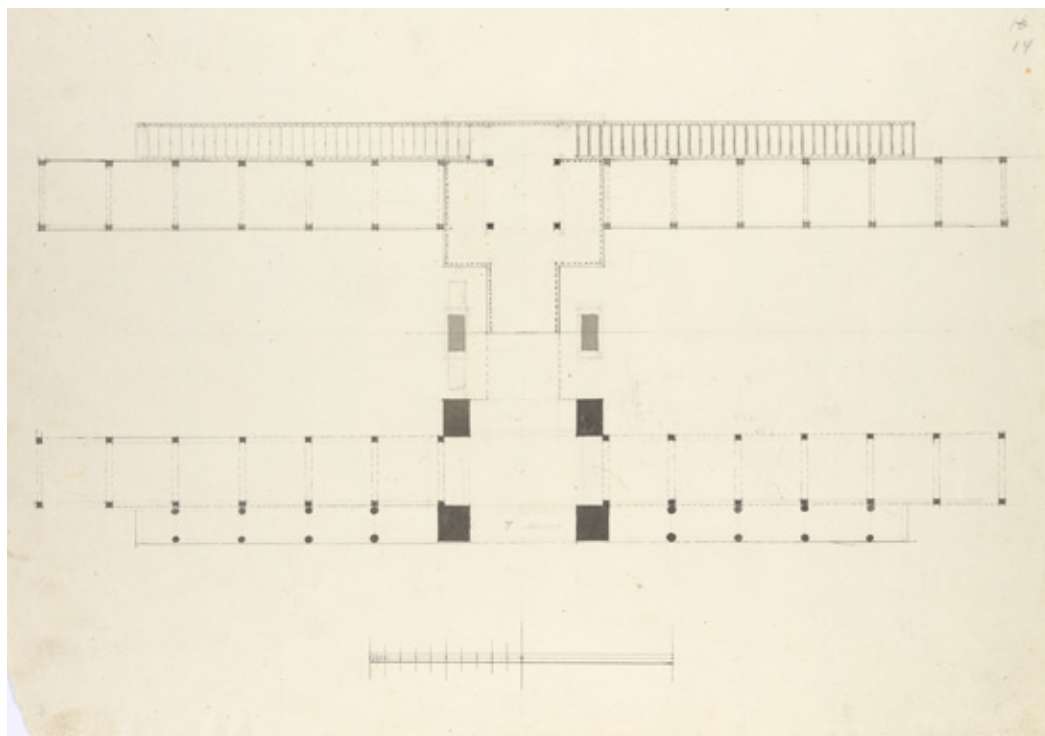
Wymiary: wysokość: 27,2 cm, szerokość: 37,8 cm

Dodatkowe informacje: podziałka bez skali.

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.zb.d. 8184

Bibliografia: Batowska i inn. 1978, s. 39–38; Kwiatkowski 1967a; Kwiatkowski 1983, s. 118; Malawski 2021, s. 413–415;

Putkowska 2016, s. 242–244.

Kat. 34. Projekt bramy z wariantem w stylu tureckim do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Widok z przodu i widok boczny

Autor: Kamsetzer, Jan Chrystian (1753–1795)

Datowanie: ok. 1780

Technika/tworzywo: papier żeberkowy, pióro, tusz, lawowanie w tonie szarym, pędzel

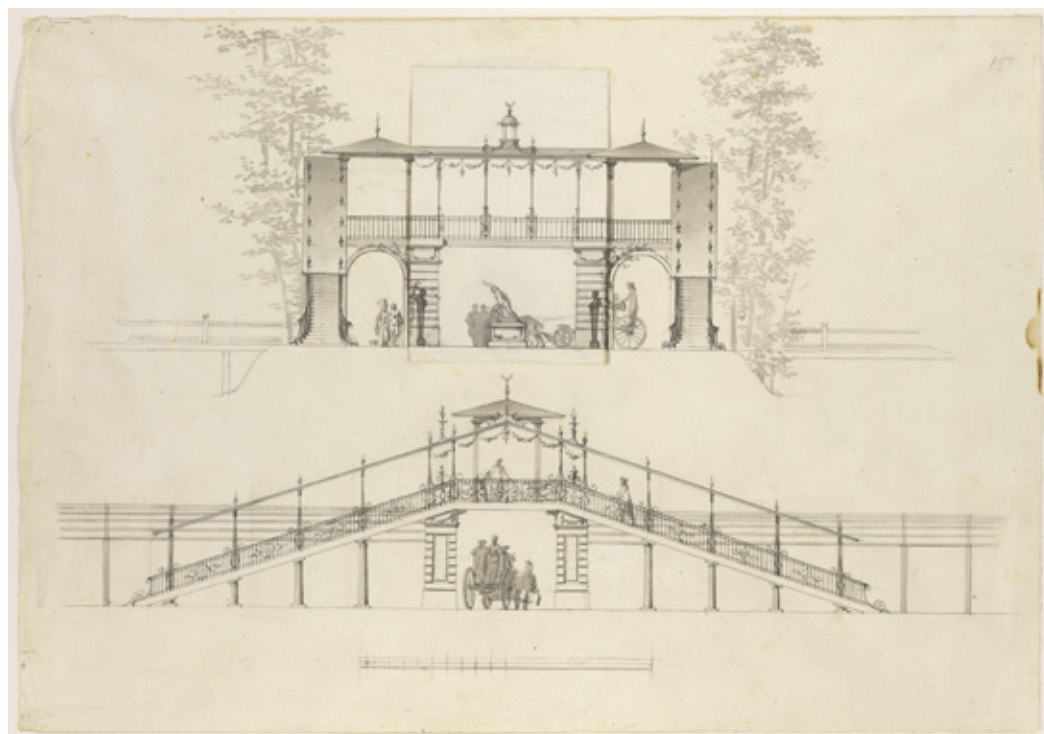
Wymiary: wysokość: 27,2 cm, szerokość: 37,8 cm

Dodatkowe informacje: podziałka bez skali.

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 8178

Bibliografia: Batowska i inn. 1978, s. 39–38; Kwiatkowski 1967a; Kwiatkowski 1983, s. 118; Malawski 2021, s. 413–415;

Putkowska 2016, s. 242–244; Szablowski 1937, s. 51.

Kat. 35. Widok perspektywiczny promenady królewskiej z bramą w Łazienkach Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego

Autor: Kamsetzer, Jan Chrystian (1753–1795)

Datowanie: 1778

Technika/tworzywo: papier żeberkowy, pióro, tusz, lawowanie w tonie szarym, pędzel

Wymiary: wysokość: 38,0 cm, szerokość: 54,0 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.zb.d. 8560

Bibliografia: Batowska i inn. 1978, s. 39–38; Kwiatkowski 1967a; Kwiatkowski 1983, s. 118; Malawski 2021, s. 413–415; Putkowska 2016, s. 242–244; Szablowski 1937, s. 52, tab. XXXV.

Kat. 36. Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Rzut przyziemia

Autor: Kamsetzer, Jan Chrystian (1753–1795)

Datowanie: 1786

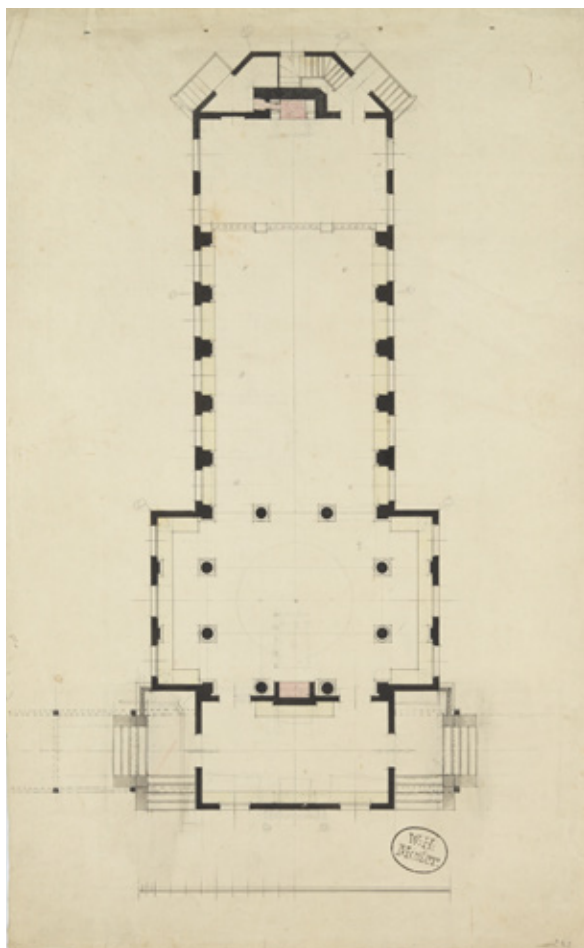
Technika/tworzywo: tusz, papier, akwarela

Wymiary: wysokość: 48,9 cm, szerokość: 30,1 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2184

Dodatkowe informacje: podziatka bez skali; pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter.

Bibliografia: *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1967, s. 141–142; Polanowska 2018; Putkowska 2016, s. 231; Reychman 1965; Szablowski 1937, s. 43; Tatarkiewicz 1925, s. 97–103; Tatarkiewicz 1957, s. 69–73.

**Kat. 37. Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich
Stanisława Augusta Poniatowskiego. Przekrój poprzeczny przez salę
kolumnową i salę podłużną**

Autor: Kamsetzer, Jan Chrystian (1753–1795)

Datowanie: 1786

Technika/tworzywo: tusz, papier, akwarela, ołówek

Wymiary: wysokość: 49,0 cm, szerokość: 30,1 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2185

Dodatkowe informacje: podziałka bez skali; pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter.

Bibliografia: *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1967, s. 141–142; Polanowska 2018; Reychman 1965; Szablowski 1937, s. 42; Tatarkiewicz 1925, s. 97–103; Tatarkiewicz 1957, s. 69–73.

Kat. 38. Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Przekrój podłużny

Autor: Kamsetzer, Jan Chrystian (1753–1795)

Datowanie: 1786

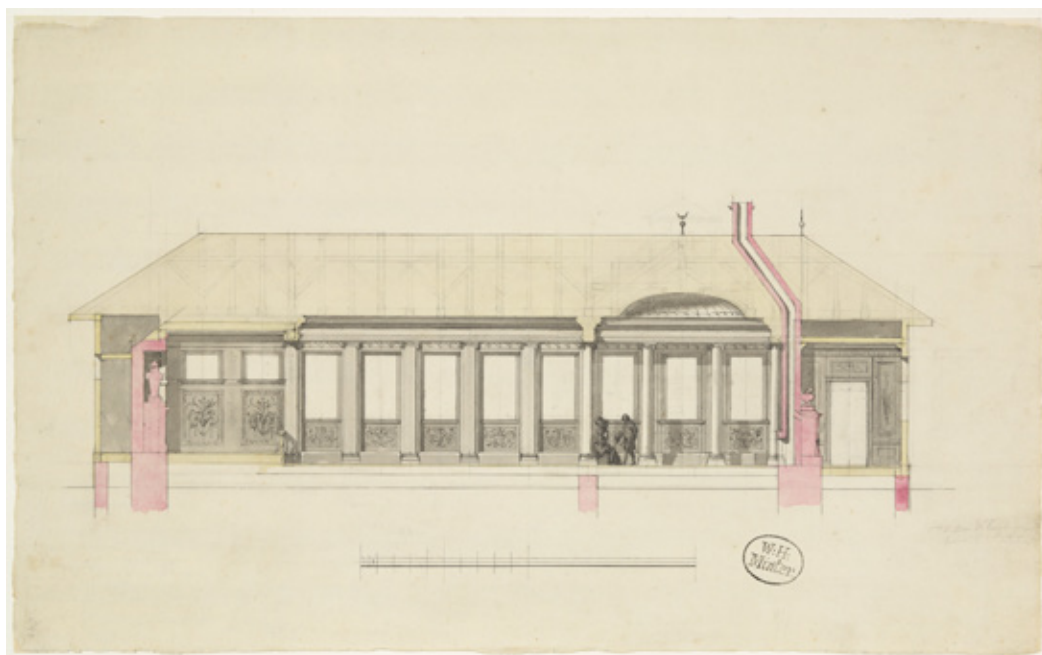
Technika/tworzywo: tusz, papier, akwarela, ołówki

Wymiary: wysokość: 30,1 cm, szerokość: 49,1 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2186

Dodatkowe informacje: podziatka bez skali; pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter.

Bibliografia: *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1967, s. 141–142; Polanowska 2018; Putkowska 2016, s. 233; Reychman 1965; Szablowski 1937, s. 42; Tatarkiewicz 1925, s. 97–103; Tatarkiewicz 1957, s. 69–73.

Kat. 39. Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Elewacja północna

Autor: Kamsetzer, Jan Chrystian (1753–1795)

Datowanie: 1786

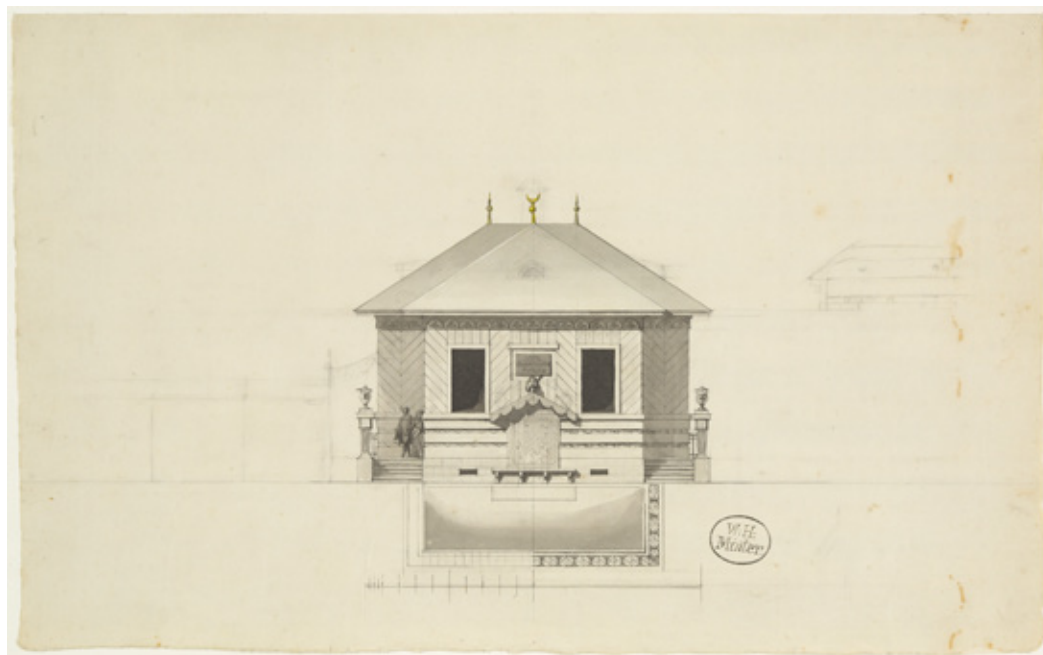
Technika/tworzywo: tusz, papier, ołówek, akwarela

Wymiary: wysokość: 30,2 cm, szerokość: 48,8 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2187

Dodatkowe informacje: podziałka bez skali; pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter. Na tablicy umieszczonej na elewacji napis: *AUX DIVERTISSEMENTS PUBLICS*.

Bibliografia: *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1967, s. 141–142; Polanowska 2018; Reychman 1965; Szablowski 1937, s. 42; Tatarkiewicz 1925, s. 97–103; Tatarkiewicz 1957, s. 69–73.

Kat. 40. Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Elewacja wschodnia

Autor: Kamsetzer, Jan Chrystian (1753–1795)

Datowanie: 1786

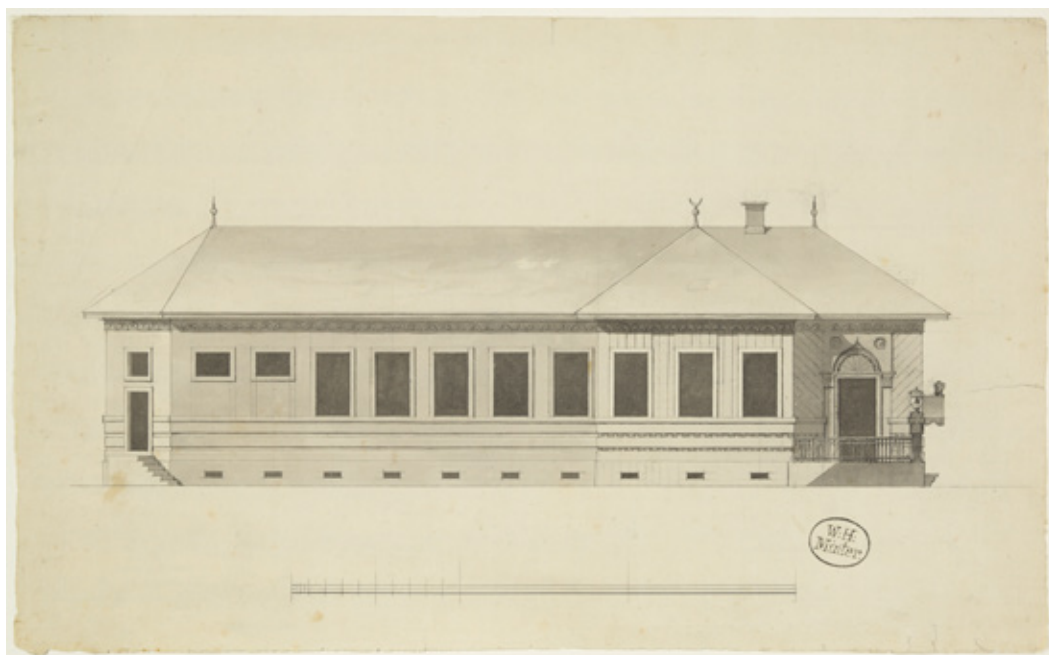
Technika/tworzywo: tusz, ołówek, akwarela, papier

Wymiary: wysokość: 30,0 cm, szerokość: 49,0 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2188

Dodatkowe informacje: podziałka bez skali; pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter.

Bibliografia: Baranowicz 1980, s. 205; Batowska i inn. 1978, s. 111; Berdecka, Turnau 1969, s. 52; Jaroszewski 1971, s. 38–39; *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1967, s. 141–142; Polanowska 2018; Putkowska 2016, s. 234–235; Reychman 1959; Reychman 1964, s. 157; Reychman 1965; Szablowski 1937, s. 42; Tatarkiewicz 1925, s. 97–103; Tatarkiewicz 1957, s. 69–75.

Kat. 41. Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Rzut i dekoracja sufitów

Autor: Kamsetzer, Jan Chrystian (1753–1795)

Datowanie: 1786

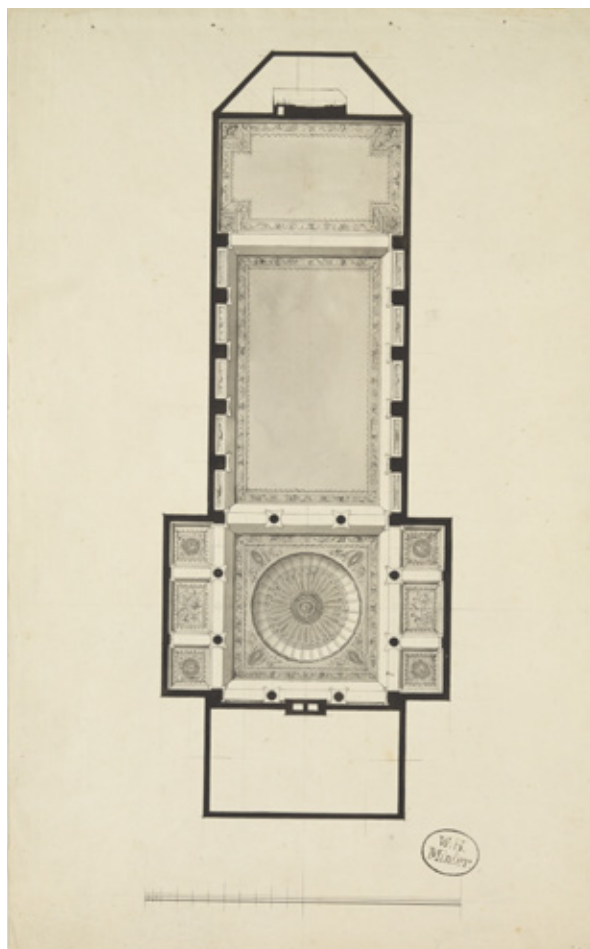
Technika/tworzywo: tusz, papier

Wymiary: wysokość: 30,2 cm, szerokość: 49,0 cm

Właściciel: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2189

Dodatkowe informacje: podziałka bez skali; pieczęć własnościowa: W:[ilhelm] H:[enryk] Minter.

Bibliografia: Batowska i inn. 1978, s. 112; *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...* 1967, s. 141–142; Polanowska 2018; Reychman 1965; Szablowski 1937, s. 42; Tatarkiewicz 1925, s. 97–103; Tatarkiewicz 1957, s. 69–73.

Kat. 42. Plan Łazienek Królewskich wymierzony geometrycznie przez JM. Panów Kadetów w Roku 1786

Autor: Łęski, Józef (1760–1825); Łęski, Teodor

Datowanie: 1786

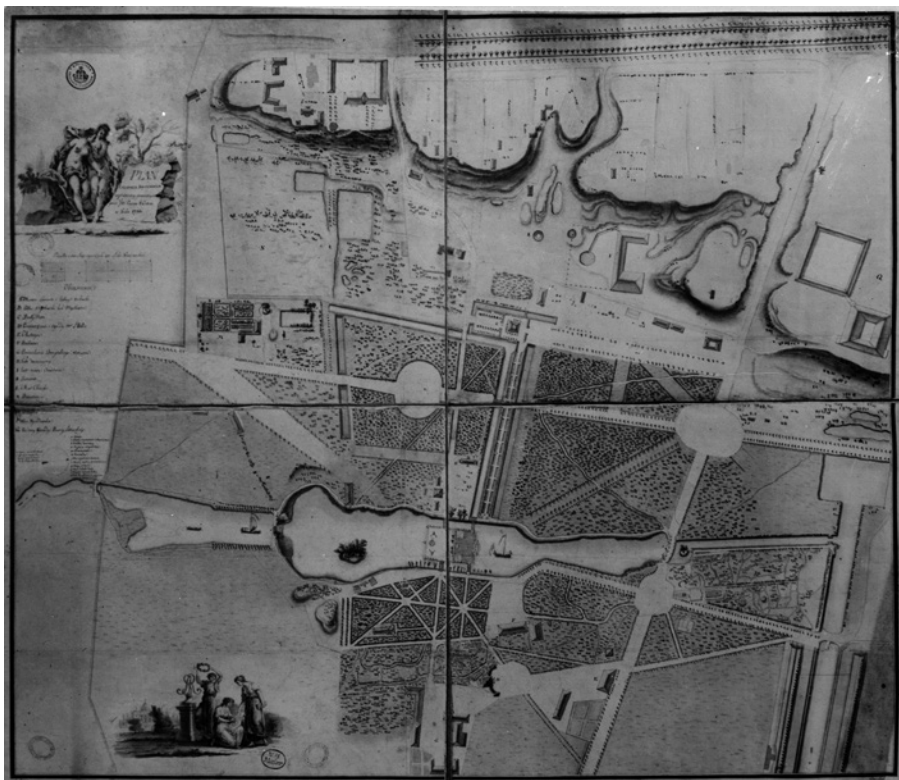
Technika/tworzywo: negatyw

Wymiary: wysokość: 112,0 cm, szerokość: 98,0 cm (oryginalnie)

Właściciel: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, neg. IS PAN nr 42714 (oryginał zaginiony)

Dodatkowe informacje: objaśnienia literowe na planie; winieta z dwoma postaciami kobiecymi i napisem: *PLAN ŁAZIENEK KRÓLEWSKICH wymierzony geometrycznie przez JM. [Ich Mości] Panów Kadetów w Roku 1786*. Podziałka w łokciach warszawskich. *Objaśnienie*: A. Pawilon Łazienki i Pałacyk Królewski / B. Pałac Myślewicki lub Myślevice / C. Biały Dom / D. Pomieszkание i Ogrody JM Lhullier / E. Austerya / F. Kuchnia / G. Pomieszkание Burgrabiego i Wozownia / H. Teatr dawniejszy / I. Teatr nowy i Oranżeria / K. Rezerwuuar / L. Most Chiński / M. (nieczytelne) / N. (nieczytelne) / O. (nieczytelne) / P. Ulica Ujazdowska / Q. Koszary Gwardyi Pieszey Litewskiej (dalsza część legendy nieczytelna). Winieta z postumentem z monogramem króla Stanisława Augusta Poniatowskiego S. A. R. (Stanislaus Augustus Rex), trzema postaciami kobiecymi na pierwszym planie; jedna z nich trzyma księgę z napisem: *Recueil des differentes Vues de Łazienki fait en 1786*; w tle widok pałacu na wyspie; na planie pieczęcie własnościowe: Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich, W:[ilhelm] H:[enryk] Minter; podpisy w narożach: Józef Łęski direxit, Teodor Łęski fecit.

Bibliografia: Ciołek 1954, s. 138; Majdecki 1969, s. 61–63; *Pamiętki starej Warszawy...* 1911, s. 52; Szablowski 1937, s. 54, tab. XXXVIII.

Kat. 43. Projekt połączenia mostem Parku Łazienkowskiego z Ogrodem Botanicznym

Autor: Vogel, Zygmunt (1764–1826)

Datowanie: 1819

Technika/tworzywo: tusz, pióro, akwarela, papier kremowy

Wymiary: wysokość: 47,5 cm, szerokość: 63,4 cm

Właściciel: Biblioteka Narodowa, sygn. R.4696

Dodatkowe informacje: oznaczenie piórem w lewym górnym rogu: *Objaśnienie: A. Pawillion Nayaśnieyszego Pana / B. Teatr na Wyspie wraz z Amphiteatrem / C. Sala tańców / D. Dom zwany Myślenice / E. Kuchnia / F. Odwach / G. Biały Dom / H. Oranżerya / L. Treibhauzy / K. Ogród Botaniczny / L. Koszary Ujazdowskie*; podpisy: *Belweder*, poszczególne budynki oznaczone literami; ramka czarnym tuszem; rysunek współpracowany w poszycie WAF 49 (R.4694-4698) „Plans topographiques”; sygnatura na kamieniu pod kompozycją z lewej: *PLAN połączenia Ogrodu Łazienkowskiego z Botanicznym przeniesieniem Mostu Kamienego dziś się znajduiącego na miejscu oznaczonym Lit:[era] a ponad drogę między Łazienkami i Ogrodem Botanicznym w miejscu Lit:[ery] b oznaczonym sporządzony z zlecenia J:[AŚNIE] W:[IELMOŻNEGO] MINISTRA WYZNAŃ REL:[IGIJNYCH] I OŚWIECENIA PUBL:[ICZNEGO]¹ przez Zygmunta Vogla Professora Uniw:[ersytetu] Król:[ewskiego] Warsz:[awskiego] 1819.*

Podziałka: 300 łokci (*Aunes*) = 7,4 cm

Bibliografia: Gutowska-Dudek 1998; Gutowska-Dudek 2002, s. 180; Sroczyńska 1969, s. 204; Szablowski 1937, s. 56, tab. XL; Tatarkiewicz 1957, s. 255; *W królestwie roślin...* 2018, s. 21–22, 189.

¹ Stanisław Kostka Potocki (1755–1821).

Kat. 44. Projekt kiosku tureckiego do ogrodu Filipa Raczyńskiego w Rogalinie. Elewacja frontowa i rzut przyziemia

Autor: Kamsetzer, Jan Chrystian (1753–1795)

Datowanie: ok. 1788

Technika/tworzywo: pióro, tusz, lawowanie w tonie szarym, pędzel, papier żeberkowy

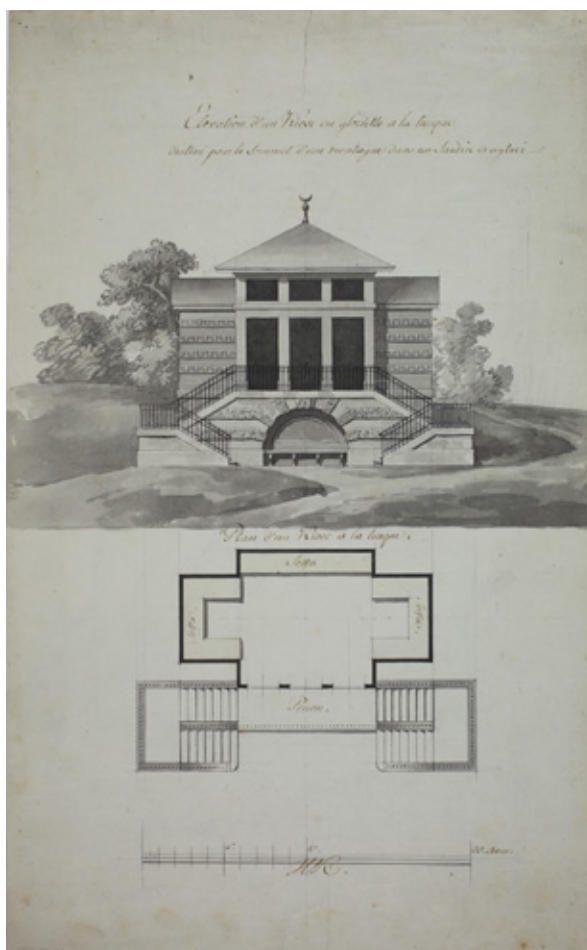
Wymiary: wysokość: 48,4 cm, szerokość: 29,5 cm

Właściciel: Narodowy Instytut Dziedzictwa, Zespół do Spraw Archiwaliów, Spuścizna po prof. Gerardzie Ciołku (tzw. Teki Ciołka), nr inw. TC pl. 5847.

Dodatkowe informacje: inskrypcje nad rysunkami: *Elevation d'un Kiosc ou gloriette à la turque, destiné pour le Sommet d'une montagne dans un Jardin anglaise / Plan d'un Kiosc à la turque*; objaśnienia na rysunku: *Soffa, Peron*; sygnatura na podziatce: *JCK* [Johann Christian Kamsetzer].

Skala: 20 łokci (*Aunes*) = 17,8 cm.

Bibliografia: Pawlaczyk 1977; Polanowska 2018.

Kat. 45. Projekt kiosku tureckiego do ogrodu Filipa Raczyńskiego w Rogalinie. Elewacja boczna i przekrój poprzeczny

Autor: Kamsetzer, Jan Chrystian (1753–1795)

Datowanie: ok. 1788

Technika/tworzywo: pióro, tusz, lawowanie w tonie szarym, pędzel, papier żeberkowy

Wymiary: wysokość: 48,4 cm, szerokość: 30,0 cm

Właściciel: Narodowy Instytut Dziedzictwa, Zespół do Spraw Archiwaliów, Spuścizna po prof. Gerardzie Ciołku (tzw. Teki Ciołka), nr inw. TC pl. 5848

Dodatkowe informacje: inskrypcje: *Façade latérale du Kiosc turc / Coupe sur la largeur du Kiosc turc.*

Skala: 20 łokci (*Aunes*) = 17,8 cm.

Bibliografia: Polanowska 2018.

Kat. 46. Projekt altanki orientalnej. Widok elewacji i rzut poziomy (wariant 1)

Autor: Aigner, Chrystian Piotr (?) wg koncepcji Stanisława Kostki Potockiego (?)

Datowanie: 1811–1812 (?)

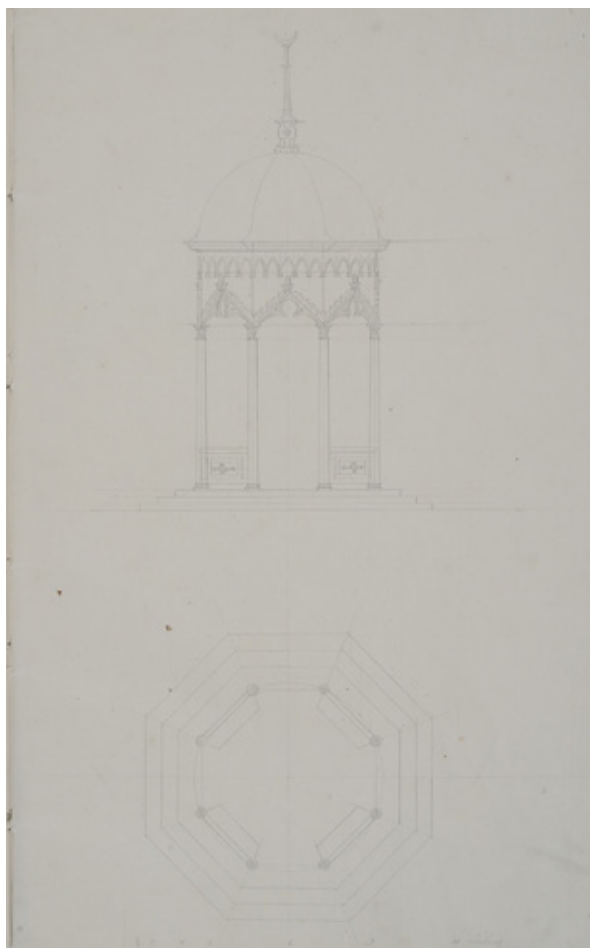
Technika/tworzywo: rysunek, ołówek, papier żeberkowy z filigranem z cyfrą rzymską IV

Wymiary: wysokość: 48,5 cm, szerokość: 30,0 cm

Właściciel: Biblioteka Narodowa, sygn. R.4789

Podziałka: 12 łokci = 16,5 cm.

Bibliografia: Gutowska-Dudek 2004, s. 118–120; Polanowska 2009, s. 195

Kat. 47. Projekt altanki orientalnej. Widok elewacji i rzut poziomy (wariant 2)

Autor: Aigner, Chrystian Piotr (?) wg koncepcji Stanisława Kostki Potockiego (?)

Datowanie: 1811–1812 (?)

Technika/tworzywo: rysunek, ołówek, papier żeberkowy z filigranem „C & I HONIG”.

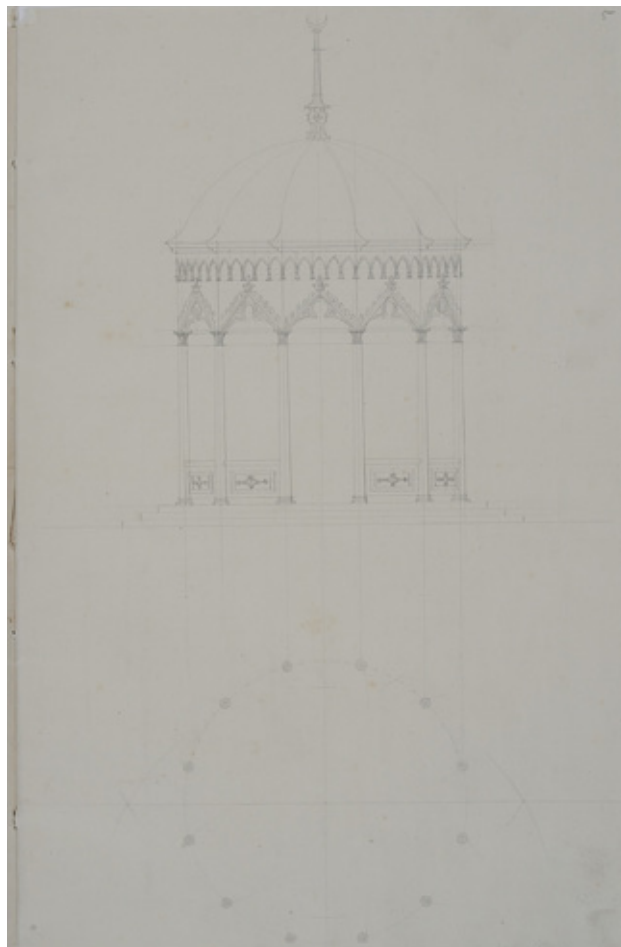
Wymiary: wysokość: 48,5 cm, szerokość: 30,0 cm

Właściciel: Biblioteka Narodowa, sygn. R.4793

Dodatkowe informacje: w prawym górnym rogu ozn. „5”.

Podziałka: 12 łokci = 16,5 cm.

Bibliografia: Gutowska-Dudek 2004, s. 118–120; Polanowska 2009, s. 194

Kat. 48. Widok Domu Tureckiego w parku „Aleksandria” w Białej Cerkwi

Autor: Richter, Willibald (1817–1862)

Datowanie: ok. 1837

Technika/tworzywo: rysunek, akwarela, ołówek, gwasz, papier

Wymiary: wysokość: 21,8 cm, szerokość: 29,9 cm

Właściciel: Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.4656 MNW

Dodatkowe informacje: inskrypcje: *ogrod Hetmanowej Branickiej / Aleksandryja – Białocerkiew – dom darowany przez Hetmanową Branicką wnukom*. Widok w kierunku południowo-wschodnim; w tle rzeka Roś.

Bibliografia: Jaroszewski, Rottermund 1968.

Kat. 49. Projekt namiotu tureckiego do ogrodu Bolesława Potockiego w Niemirowie. Widok z przodu i rzut

Autor: Miechowicz, Franciszek (1783–1852)

Datowanie: 1847

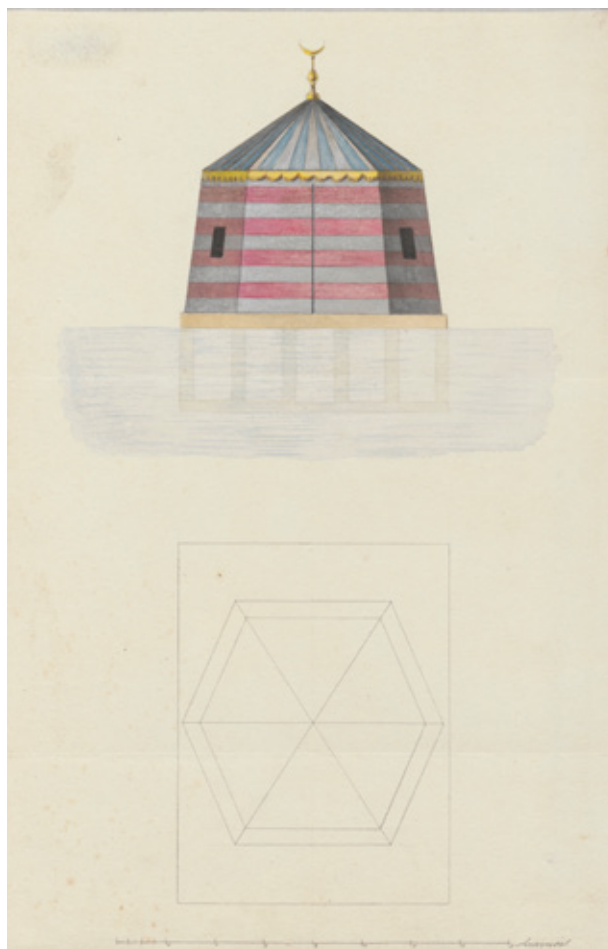
Technika/tworzywo: rysunek, akwarela, ołówek, papier

Wymiary: wysokość: 24,7 cm, szerokość: 15,9 cm

Właściciel: Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.2458 MNW

Skala liniowa: 7 arszynów = 4,98 m.

Bibliografia: Kraszewski 1865, s. 169, nr 4058; Rottermund 1970, s. 95; Suchodolska i inn. 1961, s. 241.

11. Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- **AGAD, sygn. 1/7/0/9/168, k. 58** Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego z lat 1388–1826, XLVI, Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich, *Lustracja Królewszczyn w Powiecie Warszawskim znajdujących się przez lustratorów od Komissyj...*, 1789, sygn. 1/7/0/9/168, k. 58.

- **AGAD, sygn. 1/12/0/-/189, k. 118** Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Popielów, *Miscellanea Polonica. ab 1773 IV 28 ad 1776 XI 15. I-a karta: Misc. Pol. To jest zbiór pism politycznych, mowy i insze pisma, tyczące interessa sejmowe*, sygn. 1/12/0/-/189, k. 118.

- **AGAD, sygn. 1/12/0/-/230, k. 119–120** Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Popielów, *Batiments et Jardins. Rozdział I 1767–1777; Rozdział II 1769–1771*, sygn. 1/12/0/-/230, k. 119–120.

- **AGAD, sygn. 1/12/0/-/368, k. 30** Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Popielów, *Actes sur les Batiments et Jardins 1783–1787*, sygn. 1/12/0/-/368, k. 30.

- **AGAD, sygn. 1/210/0/-/174** Archiwum Główne Akt Dawnych, Komisja Nadzoru Budowli Korony, *Inwentarz Łazienek, część II*, 1820, sygn. 1/210/0/-/174.

- **AGAD, sygn. 1/214/0/3/161, k. 23** Archiwum Główne Akt Dawnych, Zarząd Pałaców Cesarskich w Warszawie, Akta osobiste Wojciecha Kamińskiego, inżyniera, L. Szmidecki, *Plan du Jardin de Łazienki et de Belweder a Varsovie représentant les differentes parties qui les composent*, 1841, sygn. 1/214/0/3/161, k. 23.

- **AGAD, sygn. 1/342/0/16/276, k. 207** Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Gospodarcze Wilanowskie, Kasa Generalna i Kasa Domowa Potockich, potem Branickich, *Conto dworu 1856/7, Wydatki potoczne*, sygn. 1/342/0/16/276, k. 207.

- **AGAD, sygn. 1/342/0/21/174, k. 64** Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Gospodarcze Wilanowskie, Zarząd Pałaców, Muzeum i Parków Wilanowskich, *Inwentarz Wszelkich Mebli i Ozdób Pokoiowych w Pokojach Pałacu Willanowskiego i Officynach znaydujących się oraz Będących w tymże Pałacu na Składzie...*, 1832, sygn. 1/342/0/21/174, k. 64.

- **AGAD, sygn. 1/342/0/21/185, k. 369** Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Gospodarcze Wilanowskie, Zarząd Pałaców, Muzeum i Parków Wilanowskich, *Catalogue des Tableaux, Objets d'art et d'ameublement qui se trouvent au Palais de Willanow, près Varsovie, appartenant à Monsieur le Comte Xavier Branicki. [...] Deuxième Partie. Objets d'art. de Curiosité et d'Amenblement [...] dressé par nous Georges Duchesne [...] 1895*, sygn. 1/342/0/21/185, k. 369.

- **AGAD, sygn. 1/342/0/21/193, k. 11** Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Gospodarcze Wilanowskie, Zarząd Pałaców, Muzeum i Parków Wilanowskich, *Skład na wieży zegarowej*, sygn. 1/342/0/21/193, k. 11.
- **AGAD, sygn. 1/346/0/-/0165** Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Ks. Józefa Poniatowskiego i Marii Teresy z Poniatowskich Tyszkiewiczowej, *Inwentarz dóbr JKMci dziedzicznych Łazienki zwanych z attynencjami przy Warszawie sytuowanych, na gruncie 1795 roku we wrześniu spisanych*, 1795, sygn. 1/346/0/-/0165.
- **AGAD, sygn. 1/350/0/0/126, k. 5** Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Potockich z Łańcuta, *Specyfikacja zrobionych szkód w pałacach wilanowskim, Bażantarni i mokotowskim przez wojska przechodzące w roku 1794*, sygn. 1/350/0/0/126, k. 5.
- **BCz, nr inw. MNK 17-rkps-11469, k. 13–14** Muzeum Narodowe w Krakowie. Biblioteka Ksiąg Czarторыskich, *Inwentarz Siedlecki ię 24 8bra 1781 r-u spisany w Sielcach*, 1781, nr inw. MNK 17-rkps-11469, k. 13–14.
- **BCz, nr inw. rkps 11263** Muzeum Narodowe w Krakowie. Biblioteka Ksiąg Czarторыskich, *Inwentarz pałacu puławskiego J. O-go Księżęcia Imci Czarторыskiego generała ziem podolskich, diebus Januarii 1783 anno spisany*, 1783, nr inw. rkps 11263.
- **BCz, nr inw. rkps VIII, R. 118, k. 97** Muzeum Narodowe w Krakowie. Biblioteka Ksiąg Czarторыskich, A. F. Moszyński, *Essay sur le Jardinage Anglois, dédié au Roi Stanislaw. Auguste le 17 I 1774*, 1774, nr inw. rkps VIII, R. 118, k. 97.
- **BMN, no 310 (740)** Bibliothèque municipale de Nancy, *Album de dessins et de vues d'architecture de Deux-Ponts*, 1714, Manusc. no 310 (740).
- **MPWil, DA.89 Wil, k. 11–12** Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, *Raport W. Osseckiego byłego kustosa zbiorów wilanowskich z 1945 roku*, DA.89 Wil, k. 11–12.

Źródła drukowane i opracowania

- **Aftanazy 1991a** Aftanazy R., *Materiały do dziejów rezydencji. Cz. 2, Ziemie Ruskie Korony. T. 10a, Dawne województwo braćławskie*, Warszawa 1991.
- **Aftanazy 1991b** Aftanazy R., *Materiały do dziejów rezydencji. Cz. 2, Ziemie Ruskie Korony. T. 10b, Dawne województwo braćławskie*, Warszawa 1991.
- **Aftanazy 1993** Aftanazy R., *Materiały do dziejów rezydencji. Cz. 2, Ziemie Ruskie Korony. T. 11a, Dawne województwo kijowskie, uzupełnienia do tomów 1–11*, Warszawa 1993.
- **Aftanazy 1996** Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Cz. 2, Ziemie ruskie Korony. T. 10, Województwo braćławskie*, Wrocław 1996.
- **Amor Polonus... 2010** *Amor Polonus czyli Miłość Polaków. Muzeum Pałac w Wilanowie, marzec–sierpień 2010*, t. 1, red. nauk. kat. T. Grzybkowska, D. Walawender-Musz, Z. Żygulski jun., Warszawa 2010.
- **Artystyczne zbiory Wilanowa... 1979** *Artystyczne zbiory Wilanowa. Katalog*, Warszawa 1979.
- **Atasoy 2011** Atasoy N., *A Garden for the Sultan : Gardens and flowers in the Ottoman culture*, Istanbul 2011.
- **Avcioğlu 2003** Avcioğlu N., *A Palace of One's Own. Stanislas I's Kiosks and the Idea of Self-Representation*, „The Art Bulletin”, t. 85, nr 4, 2003, s. 662–684.
- **Avcioğlu 2011** Avcioğlu N., *Turquerie and the Politics of Representation, 1728–1876*, Farnham 2011.
- **Baldensperger 1934** Baldensperger F., *Le Kiosque de Stanislas a Lunéville. Décor et suggestion d'Orient*, „Revue de littérature comparée”, R. 14, z. 1, 1934, s. 183–189.
- **Baliński, Lipiński 1843** Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska, pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 1, Warszawa 1843.
- **Bałczewski 2000** Bałczewski M., *Gry i zabawy Turków osmańskich na podstawie polskich i obcych źródeł od schyłku Średniowiecza do końca Oświecenia*, Warszawa 2000.
- **Baranowicz 1980** Baranowicz Z., *Warszawa, jej dzieje i kultura*, red. A. Gieysztor, J. Durko, Warszawa 1980.
- **Baranowski 1950** Baranowski B., *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku*, Łódź 1950.
- **Bartoszewicz 1856** Bartoszewicz J., *Znakomici mężowie polscy w XVIII wieku. Wizerunki historycznych osób...*, t. 3, Petersburg 1856.

- **Batowska i inn. 1978** Batowska N., Batowski Z., Kwiatkowski M., *Jan Chrystian Kamsetzer – architekt Stanisława Augusta*, Warszawa 1978.
- **Batowski 1911** Batowski Z., *Nauka i sztuka, t. XIII, Norblin*, Lwów 1911.
- **Bazyłow 1976** Bazyłow L., *Polsko-tureckie powiązania dyplomatyczne w XVI wieku*, „Przegląd Humanistyczny”, t. 20, nr 5 (128), 1976, s. 1–13.
- **Bednarski 1974** Bednarski W. W., *Puławskie w okresie powstania listopadowego 1830/31*, w: *Studia Puławskie. Praca zbiorowa*, red. W. W. Bednarski, Puławy 1974, s. 70–89.
- **Belon 1558** Belon P., *Les Remonstrances sur le default du labour et culture des plantes, et de la cognoissance d’icelles, contenant la maniere d’affranchir et appriuoiser les arbres sauvages*, Paris 1558.
- **Berdecka, Turnau 1969** Berdecka A., Turnau I., *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*, Warszawa 1969.
- **Bernatowicz 1971** Bernatowicz A., *Norblin de la Gourdain Jan Piotr*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 6, Wrocław 1971, s. 110–127.
- **Bernatowicz 2005** Bernatowicz T., *Sentymentalne idee i wiejskie chatki w ogrodach „pictu-resque” czasów stanisławowskich*, w: *Obraz i przyroda. Materiały z konferencji „Obraz i przyroda”, Katolicki Uniwersytet Lubelski, 6–8 października 2003*, red. M. U. Mazurczak, J. Patyra, M. Żak, Lublin 2005, s. 117–155.
- **Bielski 1597** Bielski M., *Kronika polska*, Kraków 1597.
- **Biernacka 1974** Biernacka R., *Majerski Aleksander*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 19: *Machowski Wawrzyniec – Maria Kazimiera*, red. W. Konopczyński, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 170.
- **Biesiada Literacka... 1895** „Biesiada Literacka. Pismo literacko-polityczne ilustrowane”, t. 40, nr 50, 13 grudnia 1895.
- **Bis i inn. 2019** Bis M., Bis W., Napieralski M., *Ze studiów nad dziejami podwarszawskich rezydencji. Zabudowania w otoczeniu pałacu Brühlów w Młocinach (od połowy XVIII w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 67, nr 2, 2019, s. 169–222.
- **Blumówna i inn. 1959** Blumówna H., Rothowa W., Suchodolska M., *Jan Piotr Norblin. Jubileuszowa wystawa puławska 1809–1959*, Puławy 1959.
- **Bochnakowa 1979** Bochnakowa A., *Limonia, limoniata, limoniada*, „Język Polski”, R. 59, z. 2, 1979, s. 118–123.

- **Borawski 1929** Borawski W., *Budownictwo szpitalne w Warszawie*, „Architektura i Budownictwo”, t. 5, nr 2–3, 1929, s. 102–117.
- **Borm 2014** Borm J., *Wilanów im Jahre 1842 aus französischer Sicht: Xavier Marmier*, w: *Das Fremde erfahren. Polen-Litauen, Deutschland und Frankreich in der frühneuzeitlichen Reiseliteratur*, red. W. Zientara, L. Lewandowska, Toruń 2014.
- **Browiński 1848** Browiński J., *Aleksandria. Poema we 4 pieśniach z 4 rycinami*, Kijów 1848.
- **Bugała 1969** Bugała W., *Topola włoska i topola afgańska*, „Rocznik Dendrologiczny”, t. 23, 1969, s. 39–62.
- **Busbecq 1581** Busbecq O. G. de, *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augerio Gislendio Busbequio ad Solimannum Turcarum Imperatorem C. M. oratore confecta. Eivsdem Busbeqvii de re militari contra Turcam instituenda consilium*, Antwerpen 1581.
- **Chambers 1757** Chambers W., *Designs of Chinese Buildings, Furniture, Dresses, Machines, and Utensils. To which is annexed, a Description of their Temples, Houses, Gardens, &c.*, London 1757.
- **Chambers 1763** Chambers W., *Plans, elevations, sections, and perspective views of the gardens and buildings at Kew in Surry*, London 1763.
- **Chmiel, Czepielowa 1998** Chmiel B., Czepielowa E., *Zabawa na łodzie w Powązkach*, w: *Ogród. Forma, symbol, marzenie, 18 grudnia 1998 – 28 lutego 1999, Zamek Królewski w Warszawie*, red. M. Szafrńska, Warszawa 1998, s. 299–300.
- **Ciołek 1950** Ciołek G., *Ogród w Rogalinie*, „Ochrona Zabytków”, t. 3, nr 2-3 (10–11), 1950, s. 147–152.
- **Ciołek 1954** Ciołek G., *Ogrody polskie*, Warszawa 1954.
- **Ciołek 1955** Ciołek G., *Materiały do projektowania. Z. 4, Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce*, Łódź-Warszawa 1955.
- **Ciołek 1965a** Ciołek G., *Sztuka ogrodowa*, w: *Historia Sztuki Polskiej. Tom II. Sztuka nowożytna*, Kraków 1965, s. 296–312.
- **Ciołek 1965b** Ciołek G., *Sztuka ogrodowa*, w: *Historia Sztuki Polskiej. Tom III. Sztuka nowoczesna*, Kraków 1965, s. 31–40.
- **Ciołek, Plapis 1968** Ciołek G., Plapis W., *Materiały do słownika twórców ogrodów polskich*, Warszawa 1968.
- **Clarke 1810–1819** Clarke E. D., *Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa*, t. 1–4, London 1810–1819.

- **Coxe 1784** Coxe W., *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark. Interspersed with historical relations and political inquiries*, t. 1, Dublin 1784.
- **Czartoryski 1986** Czartoryski A. J., *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809*, oprac. J. Skowronek, Warszawa 1986.
- **Deleuze 1823** Deleuze J.-P.-F., *Histoire et description du Muséum royal d’histoire naturelle...*, Paris 1823.
- **Delille 1782** Delille J., *Les jardins, ou L’art d’embellir les paysages , poème par M. l’abbé de Lille*, Paris 1782.
- **Delille 1783** Delille J., *Ogrody. Poema przez l’Abbé Dellile napisane...*, tłum. F. Karpiński, w: *Zabawki wierszem i prozą*, t. 3, Warszawa 1783.
- **Dimmig 2020** Dimmig A., *Substitutes and Souvenirs: Reliving Polish Victory in „Turkish Tents”*, w: *The Mobility of People and Things in the Early Modern Mediterranean: The Art of Travel*, red. E. A. Fraser, New York 2020, s. 70–90.
- **Drège 1904** Drège J., *Ogrody w Polsce*, w: *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, seria 2, t. 3–4, Nike – Oko, Warszawa 1904, s. 906–958.
- **Duchińska 1891** Duchińska S., *Listy księżny Izabelli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna księcia Adama...*, Kraków 1891.
- **Dzieje Wielkopolski... 1969** *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. C. Łuczak, Poznań 1969.
- **Dziesięciolecie Polski Odrodzonej... 1928** *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928*, red. M. Dąbrowski, Kraków-Warszawa 1928.
- **Dziubiński 1965** Dziubiński A., *Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI stuleciu*, „Przegląd Historyczny”, t. 56, z. 2, 1965, s. 232–259.
- **Dziubiński 1998a** Dziubiński A., *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1998.
- **Dziubiński 1998b** Dziubiński A., *Z dziejów nałogu tytoniowego i produkcji wyrobów nikotynowych w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 105, nr 2, 1998, s. 33–51.
- **Dziubiński 2000** Dziubiński A., *Handel polsko-turecki w XVI–XVIII wieku*, w: *Wojna i pokój: skarby sztuki tureckiej ze zbiorów polskich od XV do XIX wieku. Wystawa zorganizowana przez Muzeum Narodowe w Warszawie*, Warszawa 25 lutego– 3 maja 2000 roku, Warszawa 2000, s. 35–41.
- **Elizeum. Podziemny salon... 2016** *Elizeum. Podziemny salon księcia dla przyjaciół i pięknych pań*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2016.

- **Encyklopedia Warszawy 1994** *Encyklopedia Warszawy*, red. B. Kaczorowski, Warszawa 1994.
- **Fijałkowski 1986** Fijałkowski W., *Orient w Wilanowie. Szkic do obrazu kultury artystycznej Wschodu i jej europejskich mutacji w dawnej rezydencji Jana III Sobieskiego*, w: *Orient i orientalizm w sztuce. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Kraków, grudzień 1983, Warszawa 1986, s. 141–160.
- **Fischer von Erlach 1725** Fischer von Erlach J. B., *Entwurf Einer Historischen Architectur. In Ab-bildung unterschiedener berühmten Gebäude des Alterthums und fremder Völcker umb aus den Geschicht-büchern, Gedächtnüß-münzen, Ruinen, und eingeholten wahrhafften Abrißen, vor Au-gen zu stellen*, Leipzig 1725.
- **Fryze, Chodorowicz 1873** Fryze F., Chodorowicz I., *Przewodnik po Warszawie i jej okolicach na rok 1873/74 z mappą miasta, mappami kolei żelaznych i drzeworytami*, Warszawa 1873.
- **Gazeta Warszawska Poranna 1926a** „Gazeta Warszawska Poranna”, nr 224, 16 sierpnia 1926.
- **Gazeta Warszawska Poranna 1926b** „Gazeta Warszawska Poranna”, nr 264, 26 września 1926.
- **Gąsiorowski 1952** Gąsiorowski J., *Zabytki sztuki Islamu w b. Muzeum Czartoryskich w Krako-wie*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 53, nr 3, 1952, s. 120–123.
- **Giedroyc 1897** Giedroyc F., *Rys historyczny Szpitala św. Łazarza w Warszawie*, Warszawa 1897.
- **Gołąbek 2008** Gołąbek M., *Ku czci króla Jana III. Bohaterowie i pamiątki*, Warszawa 2008.
- **Gołębiowski 1830** Gołębiowski Ł., *Domy i dwory. Przy tém opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad...*, Warszawa 1830.
- **Grohmann, Baumgärtner 1796–1802** Grohmann J. G., Baumgärtner F. G., *Ideenmagazin für Lie-bhaber von Gärten, englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern*, z. 1–48, Leipzig 1796–1802.
- **Gutowska-Dudek 1998** Gutowska-Dudek K., *Projekt połączenia mostem parku Łazienkowskiego z Ogrodem Botanicznym*, w: *Ogród. Forma, symbol, marzenie*, 18 grudnia 1998 – 28 lutego 1999, Zamek Królewski w Warszawie, red. M. Szafrńska, Warszawa 1998, s. 296.
- **Gutowska-Dudek 2002** Gutowska-Dudek K., *Rysunki z wilanowskiej kolekcji Potockich w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, t. 3 [Q – Ż], Warszawa 2002.
- **Gutowska-Dudek 2004** Gutowska-Dudek K., *Rysunki z wilanowskiej kolekcji Potockich w zbiorach Biblioteki Narodowej. Anonimy oraz suplement*, t. 4, Warszawa 2004.

- **Halfpenny, Halfpenny 1750** Halfpenny W., Halfpenny J., *Rural architecture in the chinese taste, being designs entirely new for the decoration of gardens, parks, forests, insides of houses etc. on sixty copper plates with full instructions for workmen...*, London 1750.
- **Harvey 1976** Harvey J. H., *Turkey as a Source of Garden Plants*, „Garden History”, t. 4, nr 3, 1976, s. 21–42.
- **Haur 1679** Haur J. K., *Ziemianska Generalna Oekonomika. Obszerniejszym od przeszłej edycyey Stylem Svpplementowana I we wszytkich Punktach znacznie poprawiona [...] Punktami Partykularnemi, Interrogatoriami Gospodarskiemi, Praktyką Miesięczną, Modelluszami albo Tabułami y Frakcyami Arythmetycznemi, Obiasniona [...]*, Kraków 1679.
- **Hentschel 1967** Hentschel W., *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, t. 1, Berlin 1967.
- **Héré 1753** Héré E., *Recueil des plans, élévations et coupes des châteaux et jardins que le roi de Pologne occupe en Lorraine...*, Paris 1753.
- **Hirschfeld 1785** Hirschfeld C. C. L., *Theorie der Gartenkunst*, t. 5, Leipzig 1785.
- **Idźkowski 1843a** Idźkowski A., *Compositions d'architecture contenant des bâtimens de toute espèce tels que maisons de ville, de campagne, églises, ponts, jardins, bâtimens publics, monumens, etc., etc., d'après les différens styles d'architecture*, Paris 1843.
- **Idźkowski 1843b** Idźkowski A., *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów, gmachów publicznych, mostów, ogrodów, monumentów itp szczegółów w rozmaitych stylach architektury...*, Warszawa 1843.
- **Igrzycki 2017** Igrzycki T., *Wilanowskie Muzeum w czasach Branickich*, „Wiadomości Ziemiańskie”, nr 72, zima 2017, s. 16–34.
- **Inventaire du fonds français... 2004** *Inventaire du fonds français, graveurs du XVIIIe siècle*. T. 15, Georges Louis Le Rouge – *les jardins anglo-chinois*, red. V. Royet, E. Cereghini, O. Faliu, B. Korzus, Paris 2004.
- **Jagodzinski 2020** Jagodzinski S., *W namiotach wezyrskich. Komemoracja wojen tureckich w kulturze szlacheckiej*, Warszawa 2020.
- **Jaroszewski 1962** Jaroszewski T. S., *Paławy w okresie klasycyzmu*, w: *Paławy. Praca zbiorowa*, red. S. Lorentz, Warszawa 1962, s. 64–86.
- **Jaroszewski 1971** Jaroszewski T. S., *Architektura doby Oświecenia w Polsce: nurty i odmiany*, Wrocław 1971.

- **Jaroszewski 1982** Jaroszewski T. S., *Materiały do dziejów pałacu Potockich w Tulczynie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, R. 26, 1982, s. 309–333.
- **Jaroszewski 1986** Jaroszewski T. S., *Orient w architekturze polskiej XIX w.*, w: *Orient i orientalizm w sztuce. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Kraków, grudzień 1983, Warszawa 1986, s. 161–192.
- **Jaroszewski 1991** Jaroszewski T. S., *Pałac w Tulczynie i początki architektury klasycyzmu na Ukrainie*, „Przegląd Wschodni”, R. 1, z. 1, 1991, s. 83–111.
- **Jaroszewski, Rottermund 1968** Jaroszewski T. S., Rottermund A., *Nieznane materiały do Aleksandrii i Szpanowa (na marginesie wystawy widoków architektonicznych w malarstwie polskim)*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, t. 12, 1968, s. 33–80.
- **Jurkowska 2014** Jurkowska H., *Pamięć sentymentalna. Praktyki pamięci w kręgu Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk i w Puławach Izabeli Czartoryskiej*, Warszawa 2014.
- **Kadulska 2021** Kadulska I., *Wielka Dama Oświecenia. Księżna Izabela Czartoryska w blasku teatru, teatralizacji i mediów*, „Pamiętnik Literacki”, R. 112, nr 2, 2021, s. 89–109.
- **Kalicki, Kuhnke 2014** Kalicki W., Kuhnke M., *Sztuka zagrabiona. Uprowadzenie Madonny*, Warszawa 2014.
- **Katalog Galerji Sztuki Polskiej 1932** *Katalog Galerji Sztuki Polskiej*, Warszawa 1932.
- **Katalog Pawilonu Związku Ziemian... 1929** *Katalog Pawilonu Związku Ziemian = Catalogue du Pavillon des Organisations de Propriétaires Fonciers*, Poznań 1929.
- **Katalog rysunków architektonicznych... 1973** *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Czartoryskich w Muzeum Narodowym w Krakowie*, oprac. W. Rothowa, A. Rumian, Warszawa 1973.
- **Katalog rysunków z Gabinetu Rycin... 1967** *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Cz. 1, Varsaviana. Rysunki architektoniczne, dekoracyjne, plany i widoki z XVIII i XIX wieku*, oprac. T. Sulerzyska, S. Sawicka, J. Trenklerówna, Warszawa 1967.
- **Katalog rysunków z Gabinetu Rycin... 1969** *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Cz. 2, Miejscowości różne. Rysunki architektoniczne, dekoracyjne, plany i widoki z XVIII i XIX wieku*, oprac. T. Sulerzyska, Warszawa 1969.
- **Katalog wystawy jubileuszowej... 1933** *Katalog wystawy jubileuszowej zabytków z czasów króla Stefana i Jana III w gmachu Muzeum Wojska w czterechsetlecie urodzin Stefana Batorego i dwięćdziesięćdziesięciolecie odsieczy wiedeńskiej*, Warszawa 1933.

- **Katalog zabytków sztuki... 1975** *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Województwo poznańskie, z. 12, Powiat leszczyński*, red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, Warszawa 1975.
- **Kępińska 1978** Kępińska A., *Jan Piotr Norblin*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.
- **Kluk 1777** Kluk J. K., *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*. T. 1: *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*, Warszawa 1777.
- **Knapik 2020** Knapik A., *Aleksandria – ogród krajobrazowy Aleksandry z Czartoryskich Ogińskiej w świetle nowych materiałów*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 82, nr 1, 2020, s. 97–126.
- **Kobielski 1969** Kobielski D., *Warszawa międzywojenna*, Warszawa 1969.
- **Kołodziejczyk 1988** Kołodziejczyk D., *Kilka uwag o handlu polsko-tureckim w XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 95, nr 3, 1988, s. 207–216.
- **Kopania 2012** Kopania I., *Rzeczy, ogrody, wyobrażenia. Chiny w kulturze Rzeczypospolitej czasów Stanisława Augusta*, Warszawa 2012.
- **Korneć 2007** Korneć G., *Pałac Ogińskich w Siedlcach*, Siedlce 2007.
- **Kosiorek 2013** Kosiorek J. M., *Aleksandria. Ogród hetmanowej Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach*, Siedlce 2013.
- **Kowalski 1994** Kowalski W., *Likwidacja skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury = Liquidation of the Effects of World War II in the Area of Culture*, Warszawa 1994.
- **Krafft 1812** Krafft J.-C., *Recueil d'architecture civile, contenant les plans, coupes et élévations des châteaux, maisons de campagne et habitations rurales, jardins anglaise, temples, chaumières, kiosques, ponts, etc., etc.*, Paris 1812.
- **Krasicki 1779** Krasicki I., *Satyra VIII. Żona modna*, w: *Satyry*, Warszawa 1779, s. 80.
- **Krasicki 1781** Krasicki I., *Zbior potrzebniejszych wiadomości, porządkiem alfabetu ułożonych*, t. 1, Warszaw-Lwów 1781.
- **Kraszewski 1845** Kraszewski J. I., *Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budzaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843. Od 22 czerwca do 11 września*, t. 1, Wilno, 1845.
- **Kraszewski 1865** Kraszewski J. I., *Catalogue d'une collection iconographique polonaise, composée des dessins originaux, gravures, xylographies, lithographies, illustrant l'histoire, la géographie, antiquités, costumes, moeurs, armes, meubles etc. de l'ancienne Pologne, de ses provinces et pays limitrophes*, Dresden 1865.

- **Kraszewski 1873** Kraszewski J. I., *Macocha. Powieść z podań XVIII wieku*, t. 2, Warszawa 1873.
- **Kraszewski 1885** Kraszewski J. I., *Polska w czasie trzech rozbiorów 1772–1799. Studia do historii ducha i obyczaju...*, t. 1, 1772–1787, Poznań 1885.
- **Kraushar 1921** Kraushar A., *Warszawa za Sejmu Czteroletniego w obrazach Zygmunta Vogla*, Poznań-Warszawa 1921.
- **Krawczyk, Przygońska 2001** Krawczyk M., Przygońska T. A., *Fragmenty namiotu*, w: *Piękno za woalem czasu*, red. E. Birkenmajer, J. Kurzyńska, Warszawa 2001, s. 166–168.
- **Křesadlová i inn. 2021** Křesadlová L., Letá M. et al., *Stavby s orientální tematikou v památkách zahradního umění v ČR*, Kroměříž 2021.
- **Kręglowska-Foksowicz 1982** Kręglowska-Foksowicz E., *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*, Poznań 1982.
- **Kronika P.W.K... 1929** *Kronika P.W.K. Pawilon Ziemiański*, „Gazeta Lwowska”, nr 138, 19 czerwca 1929, s. 6.
- **Królikowska-Dziubecka 2019** Królikowska-Dziubecka M., *Jan Chrystian Kamsetzer – architekt królewski. Przyczynek do badań nad genezą twórczości*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 81, nr 4, 2019, s. 583–599.
- **Krzyżanowski 1862** Krzyżanowski S. F., *Tulczyn. Monografia*, Kraków 1862.
- **Kuchowicz 1972** Kuchowicz Z., *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku*, Łódź 1972.
- **Kucz 1854** Kucz K., *Pamiętniki miasta Warszawy z roku 1853*, t. 1, Warszawa 1854.
- **Kukiel, Wawrzkowicz 1910** Kukiel M., Wawrzkowicz E., *Szkoła historyczna prof. Askenazego*, „Tygodnik Ilustrowany”, R. 51, nr 42 (2657), 1910, s. 844–845.
- **Kurczab 1997** Kurczab H., *Pogranicza i korespondencje sztuk okresu Oświecenia (wybrane zagadnienia)*, w: *Od Oświecenia do Romantyzmu: prace ofiarowane Piotrowi Żbikowskiemu*, red. G. Ostasz, Ś. Uliasz, Rzeszów 1997, s. 161–181.
- **Kurczab 2001** Kurczab H., *Pogranicza sztuk i konteksty literatury pięknej*, Rzeszów 2001.
- **Kurjer Warszawski 1847** „Kurjer Warszawski”, nr 246, 15 września 1847, s. 1–2.
- **Kurjer Warszawski 1853** „Kurjer Warszawski”, nr 130, 11 (23) maja 1853, s. 674–676.
- **Kurjer Warszawski 1933a** „Kurjer Warszawski”, nr 115, wydanie wieczorne, 27 kwietnia 1933.
- **Kurjer Warszawski 1933b** „Kurjer Warszawski”, nr 124, wydanie wieczorne, 6 maja 1933.

- **Kuśmidrowicz-Król 1998a** Kuśmidrowicz-Król A., *Widok ogrodu w Mokotowie – fragment z rybarni*, w: *Ogród. Forma, symbol, marzenie, 18 grudnia 1998 – 28 lutego 1999, Zamek Królewski w Warszawie*, red. M. Szafrńska, Warszawa 1998, s. 293–294.
- **Kuśmidrowicz-Król 1998b** Kuśmidrowicz-Król A., *Widok ogrodu w Mokotowie z domkiem dla łabędzi (?)*, w: *Ogród. Forma, symbol, marzenie, 18 grudnia 1998 – 28 lutego 1999, Zamek Królewski w Warszawie*, red. M. Szafrńska, Warszawa 1998, s. 234–235.
- **Kwiatkowska, Kwiatkowski 1998** Kwiatkowska M. I., Kwiatkowski M., *Historia Warszawy XVI–XX wieku. Zabytki mówią*, Warszawa 1998.
- **Kwiatkowski 1967a** Kwiatkowski M., *Łazienki „w guście chińskim” (Ze studiów nad Łazienkami Warszawskimi)*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 29, nr 2, 1967 s. 171–190.
- **Kwiatkowski 1967b** Kwiatkowski M., *Zapowiedzi romantyzmu w architekturze polskiej drugiej połowy XVIII wieku*, w: *Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX*, Warszawa 1967, s. 219–235.
- **Kwiatkowski 1969a** Kwiatkowski M., *Kompozycje krajobrazowe Szymona Bogumiła Zuga*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 14, z. 2, 1969, s. 117–125.
- **Kwiatkowski 1969b** Kwiatkowski M., *Powązki*, „Rocznik Warszawski”, t. 9, 1969, s. 123–161.
- **Kwiatkowski 1970** Kwiatkowski M., *Dzieje Królikarni*, „Rocznik Warszawski”, t. 8, 1970, s. 59–89.
- **Kwiatkowski 1971** Kwiatkowski M., *Szymon Bogumił Zug – architekt polskiego Oświecenia*, Warszawa 1971.
- **Kwiatkowski 1973** Kwiatkowski M., *Niechaj twych ulic wiatr mnie owionie... Architektura warszawskich dzielnic*, Warszawa 1973.
- **Kwiatkowski 1983** Kwiatkowski M., *Stanisław August. Król – architekt*, Wrocław 1983.
- **Kwiatkowski 1986** Kwiatkowski M., *Łazienki – Belweder*, Warszawa 1986.
- **Kwiatkowski 2014** Kwiatkowski M., *Pałace i wille Warszawy*, Warszawa 2014.
- **Le Rouge 1775** Le Rouge G.-L., *Jardins anglo-chinois à la mode*, t. 1–2, Paris 1775.
- **Le Rouge 1776** Le Rouge G.-L., *Jardins anglo-chinois à la mode*, t. 3–5, Paris 1776.
- **Le Rouge 1779** Le Rouge G.-L., *Jardins anglo-chinois à la mode*, t. 7, Paris 1779.
- **Le Rouge 1784** Le Rouge G.-L., *Jardins anglo-chinois à la mode*, t. 11–12, Paris, 1784.
- **Le Rouge 1787** Le Rouge G.-L., *Jardins anglo-chinois à la mode*, t. 18–19, Paris 1787.

- **Lichaczow 1991** Lichaczow D., *Poezja ogrodów. O semantyce stylów ogrodowo-parkowych*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.
- **Ligne 1827** Ligne C. J. de, *Mémoires et mélanges historiques et littéraires*, t. 1, Paris 1827.
- **Linde 1808** Linde S. B., *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 2: G-L, Warszawa 1808.
- **Linde 1811** Linde S. B., *Słownik języka polskiego*, t. 2, cz. 2: P, Warszawa 1811.
- **Lippoman 1832** Lippoman J., *Opisanie Ogrodu Alexandrya zwanego pod Białocerkwią położonego, w: Zastanowienie się nad Mogiłami, pustemi Siedliskami i Zamczyskami okopanemi, Żmijowymi Wałami. Krótki Rys historyczny napływu z Azji różnych Barbarzyńskich Ludów, z poszukiwaniem, któryby z nich usypał te ziemne pamiątki i Rzut oka od utworzenia się Państw Słowiańskich na dalsze zdarzenia Ludów te zabytki pamiątek obsiadających aż do naszych czasów*, Wilno 1832, s. 157–164.
- **Lorentz 1961** Lorentz S., *Jabłonna*, Wrocław-Warszawa 1961.
- **Loudon 1822** Loudon J. C., *An Encyclopaedia of Gardening, comprising the theory and practice of horticulture, floriculture, arboriculture and landscape gardening, including all the latest improvements; A general history of gardening in all countries; And a statistical view of its present state, with suggestions for its future progres, in the British Isles*, London 1822.
- **Łoski 1883** Łoski J., *Jan Sobieski, jego rodzina, towarzysze broni i współczesne zabytki*, Warszawa 1883.
- **Łoza 1954** Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- **Łoziński 1921** Łoziński W., *Salon i kobieta (z estetyki i z dziejów życia towarzyskiego)*, Lwów 1921.
- **Ługowski 2019** Ługowski P., *Aleksandria (vel Aleksandrów) – sentymentalny ogród Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach w świetle źródeł archiwalnych*, w: *Residentiae tempore belli et pacis. Materiały do badań i ochrony założeń rezydencjonalnych i obronnych*, Warszawa 2019, s. 180–197.
- **M. Arcta Słownik staropolski... 1914a** M. Arcta Słownik staropolski 26000 wyrazów i wyrażeń używanych w dawnej mowie polskiej, t. 1, oprac. A. Krasnowolski, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1914.
- **M. Arcta Słownik staropolski... 1914b** M. Arcta Słownik staropolski 26000 wyrazów i wyrażeń używanych w dawnej mowie polskiej, t. 2, oprac. A. Krasnowolski, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1914.
- **Majątki wielkopolskie... 1996** *Majątki wielkopolskie*, t. 4, Powiat leszczyński, oprac. M. Jarzewicz, Szreniawa 1996.

- **Majda 1977** Majda T., *Orientalizacja smaku artystycznego w Polsce za panowania Jana III Sobieskiego*, „Studia Wilanowskie”, t. II, 1977, s. 141–147.
- **Majdecki 1969** Majdecki L., *Rejestr ogrodów polskich, z. 7, Łazienki. Przemiany układu przestrzennego założenia ogrodowego*, Warszawa 1969.
- **Majewska-Maszkowska 1968** Majewska-Maszkowska B., *Architektura w mecenacie artystycznym Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej*, w: *Klasycyzm. Studia nad sztuką polską XVIII–XIX wieku. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, październik 1965*, red. J. Starzyński, Wrocław 1968, s. 213–256.
- **Majewska-Maszkowska 1976** Majewska-Maszkowska B., *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej 1736–1816*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976.
- **Malawski 2021** Malawski S., *Polskie ogrody XVIII wieku. Kompozycje, style, kontekst kulturowy*, Warszawa 2021.
- **Marmier 1844** Marmier X., *Russland, Finnland, Polen*, t. 2, Regensburg 1844.
- **Mączyński 2004** Mączyński R., *Edukacja z zakresu sztuk plastycznych w warszawskich szkołach pijarów (1740–1833)*, „Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki”, t. 13, nr 1–2 (25–26), 2004, s. 25–65.
- **Mączyński 2016** Mączyński R., *Zug Simon Gottlieb*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, Warszawa 2016, s. 498–509.
- **Michałowski 1963** Michałowski B., *Rys historyczny Szpitala św. Łazarza w Warszawie*, „Szpitalnictwo Polskie”, t. 7, nr 4, 1963, s. 187–194.
- **Mikosza 1787** Mikosza J., *Obserwacye polityczne państwa tureckiego, rządu, religii, sił jego, obyczajów, i narodów pod tymże żyjącym panowaniem, z przydatkiem myśli partykularnych o człowieku moralnym i o edukacyi krajowej...*, cz. 1, Warszawa 1787.
- **Morawińska 1977** Morawińska A., *Augusta Fryderyka Moszyńskiego Rozprawa o ogrodnictwie angielskim 1774*, Wrocław-Gdańsk 1977.
- **Morawiński 1970** Morawiński J., *Notatki kustosa Muzeum Narodowego*, w: *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, t. 2, red. S. Lorentz, Warszawa 1970, s. 167–178.
- **Muchliński 1858** Muchliński A., *Źródłostownik wyrazów, które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich, tudzież mających zobowiązaną analogję co do brzmienia lub znaczenia, z dołączeniem zbioru wyrazów, przeniesionych z Polski do języka tureckiego*, Petersburg 1858.

- **Nestorow 2005** Nestorow R., *Materiały źródłowe do historii ogrodów Małopolski. Część I: Ogród w Sieniawie w latach 1716–1729, „Arboretum Bolestraszyce”, z. 10, 2005, s. 61–102.*
- **Niemirowska-Szczepańczyk 1992** Niemirowska-Szczepańczyk B., *Wilanów w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945*, Warszawa 1992.
- **Obraz osiemnastowiecznej Turcji... 2018** *Obraz osiemnastowiecznej Turcji w „Obserwacjach politycznych państwa tureckiego...” Józefa Mikoszy (1787)*, oprac. E. Siemienieć-Gołaś, S. Filipowska, Kraków 2018.
- **Ochenkowski 1914** Ochenkowski H., *Galerja obrazów. Katalog tymczasowy*, Kraków 1914.
- **Oeuvres Complètes de Voltaire... 1784** *Oeuvres Complètes de Voltaire*, t. 15: *Lettres En Vers Et En Prose*, Kehl 1784.
- **Oleńska 1998** Oleńska A., *Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku = An Analysis of the Layout and Decorations of the Garden Surrounding the Jan Klemens Branicki's Palace in Białystok*, w: *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania, projekty, realizacja = The Branickis' gardens in Białystok. Research, Designs, Implementation*, red. A. Michałowski, Warszawa 1998, s. 23–76.
- **Ostrowska-Kęmbłowska 1969** Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*, Poznań 1969.
- **Ostrowska-Kęmbłowska 1970** Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Pałace wielkopolskie z okresu klasycyzmu*, Poznań 1970.
- **Ostrowski 1972a** Ostrowski J., *Nurt egzotyczny w architekturze Stanisława Leszczyńskiego w Lotaryngii*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 17, nr 3, 1972, s. 161–176.
- **Ostrowski 1972b** Ostrowski J., *Tschifflik, la maison de plaisance du roi Stanislas à Deux-Ponts, „Dix-huitième Siècle”, nr 4, 1972, s. 315–322.*
- **Pajzderski 1927** Pajzderski N., *Zamek w Rydzynie*, „Architektura i budownictwo”, R. 3, z. 6, 1927, s. 163–175.
- **Pamiętki starej Warszawy... 1911** *Pamiętki starej Warszawy zebrane na wystawie urządzonej staraniem T. O. N. Z. P. w maju i czerwcu 1911 roku*, Warszawa 1911.
- **Paprocka-Gajek 2019** Paprocka-Gajek J., *Wilanowska perspektywa warszawskiej „Wystawy starożytności” w pałacu Potockich w lecie 1856 roku*, „Studia Wilanowskie”, t. XXVI, 2019, s. 179–244.
- **Pawlaczyk 1977** Pawlaczyk M., *Ze studiów nad ikonografią zespołu pałacowego w Rogalinie, cz. I, plany i projekty architektoniczne ze zbiorów dawnego archiwum Raczyńskich w Rogalinie*, „Studia Muzealne”, t. XII, 1977, s. 79–106.

- **Pawlaczyk 1978** Pawlaczyk M., *Pałac w Rogalinie. Muzeum wewnątrz, galeria malarstwa. Przewodnik*, Poznań 1978.
- **Pawlaczyk 1981** Pawlaczyk M., *Rogalin*, Warszawa 1981.
- **Poczobut Odlanicki 1877** Poczobut Odlanicki J. W., *Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego (1640–1684)*, oprac. L. Potocki, J. I. Kraszewski, Warszawa 1877.
- **Polanowska 1993** Polanowska J., *Majerski Aleksander*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 5, *Le-M.*, red. J. Maurin-Białostocka [et al.], Warszawa 1993, s. 242–244.
- **Polanowska 2009** Polanowska J., *Stanisław Kostka Potocki (1755–1821). Twórczość architekta amatora przedstawiciela neoklasycyzmu i nurtu picturesque*, Warszawa 2009.
- **Polanowska 2013** Polanowska J., *Mokotów – ogród krajobrazowy Izabelli Lubomirskiej dedykowany Jean-Jacques Rousseau*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 75, nr 3, 2013, s. 437–485.
- **Polanowska 2018** Polanowska J., „Kiosque à la turque” – nieznan projekt Jana Christiana Kamsetzera do Łazienek Stanisława Augusta, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 80, nr 2, 2018, s. 329–355.
- **Polski słownik biograficzny... 1975** *Polski słownik biograficzny*, t. 20: *Maria Józefa – Mieroszewski Krzysztof*, red. W. Konopczyński, Wrocław 1975.
- **Połujański 1854** Połujański A., *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i gubernij zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego, pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym*, t. 1, Warszawa 1854.
- **Pouqueville 1805** Pouqueville F., *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l’Empire Ottoman*, t. 1–3, Paris 1805.
- **Prangey 1841** Prangey G. de, *Essai sur l’architecture des Arabes et des Mores en Espagne, en Sicile et en Barbarie*, Paris 1841.
- **Preibisz 1938** Preibisz L., *Zamek i klucz rydzyski*, Rydzyna 1938 (1992).
- **Przegląd Techniczny 1910** „Przegląd Techniczny”, t. 48, nr 40, 6 października 1910, s. 490.
- **Przegląd Techniczny 1911a** „Przegląd Techniczny”, t. 49, nr 7, 16 lutego 1911, s. 88.
- **Przegląd Techniczny 1911b** „Przegląd Techniczny”, t. 49, nr 20, 17 maja 1911, s. 262.
- **Przegląd Techniczny 1912a** „Przegląd Techniczny”, t. 50, nr 32, 8 sierpnia 1912, s. 426.
- **Przegląd Techniczny 1912b** „Przegląd Techniczny”, t. 50, nr 38, 19 września 1912, s. 498.
- **Przegląd Techniczny 1912c** „Przegląd Techniczny”, t. 50, nr 45, 7 listopada 1912, s. 599.

- **Przewodnik po podróżach... 1893** Przewodnik po podróżach, t. 1, Warszawa 1893.
- **Przeździecki 1841** Przeździecki A., *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*, t. 2, Wilno 1841.
- **Przybylak 2022** Przybylak Ł., „Niezbędne i użyteczne” – rezydencja polowa Augusta Mocnego z 1732 roku na szczycie Króliczej Góry w Warszawie, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 67, z. 1, 2022, s. 4–57.
- **Przyjęcie Nayiasniejszego Pana Stanisława Augusta... 1783** Przyjęcie Nayiasniejszego Pana Stanisława Augusta Krola Polskiego, Wielkiego Xiążęcia Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego, Kiiowskiego, Wołyńskiego, Podolskiego, Podlaskiego, Inflantskiego, Smolenskigo, Siewierskiego y Czerniachowskiego, Pana Naszego Miłosciwego W Siedlcach Roku 1783, Warszawa 1783.
- **Puget 1998** Puget W., *Co dalej z ogrodami księcia ex-podkomorzego, w: Historyczne centrum Warszawy. Urbanistyka, architektura, problemy konserwatorskie. Materiały sesji naukowej, Warszawa, 23–24 maja 1996*, red. B. Wierzbicka, cz. 1–2, Warszawa 1998, s. 261–275.
- **Putkowska 2009** Putkowska J., *Warszawskie podmiejskie rezydencje Kazimierza Poniatowskiego przy ulicy Księżęcej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 54, z. 2, 2009, s. 17–40.
- **Putkowska 2016** Putkowska J., *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI – XVIII wieku*, Warszawa 2016.
- **Radojewski 1969** Radojewski M., *Rysunki i akwarele artystów polskich XVII–XX w. Katalog*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.
- **Raport o ochronie zabytków... 2008** Raport o ochronie zabytków ówczesnego kustosa W. Osseciego, w: *Ad Villam Novam. Materiały do dziejów rezydencji*, t. 1, Warszawa 2008, s. 93–100.
- **Ratajczakowa 1994** Ratajczakowa D., *Obrazy narodowe w dramacie i teatrze*, Wrocław 1994.
- **Rejestr ogrodów polskich 1965** Rejestr ogrodów polskich, z. 3, Warszawa 1965.
- **Reychman 1959** Reychman J., *Warszawa orientalna, „Stolica”*, nr 46, 15 października 1959, s. 15.
- **Reychman 1964** Reychman J., *Orient w kulturze polskiego oświecenia*, Wrocław 1964.
- **Reychman 1965** Reychman J., *Influences turques sur l’art Polonais de l’époque rococo*, w: *Atti del secondo Congresso internazionale di arte turca*, Napoli 1965, s. 213–219.
- **Rostafiński 1900** Rostafiński J., *Słownik polskich imion rodzajów oraz wyższych skupień roślin poprzedzony historyczną rozprawą o źródłach*, Kraków 1900.

- **Rottermund 1970** Rottermund A., *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1970.
- **Ruoff 2011** Ruoff E., *Turquerie in the West-European Landscape Gardens in the 18'th and in the Early 19'th Centuries*, „TÜBA-KED: Kültür Envanteri Dergisi”, nr 9, 2011, s. 172–179.
- **Ruoff 2012** Ruoff E., *Türkische Monumente in europäischen Landschaftsgarten des 18. und frühen 19. Jahrhunderts*, w: *Monumente im Garten – der Garten als Monument. Internationales Symposium vom 31. März bis 2. April 2011 in Schwetzingen*, Stuttgart 2012, s. 185–204.
- **Ryba 1998** Ryba J., *Maskarady oświeconych. Próba opisu zjawiska*, Katowice 1998.
- **Rydel 1895** Rydel L., *Księżę „Denassów”. Szkic historyczno-obyczajowy z XVIII wieku*, „Przegląd Polski” R. 30, t. 118, nr 354, z. 6, grudzień 1895, s. 540–573.
- **Rydel 1903** Rydel L., *Awanturnik XVIII wieku księżę „Denassów”. Szkic historyczno-obyczajowy*, Kraków 1903.
- **Rysunki i akwarele... 1994** *Rysunki i akwarele. Fundacja Zbiorów imienia Ciechanowieckich. Katalog zbiorów*, oprac. J. Guze, A. Dzieciołowski, Warszawa 1994.
- **Ryszkiewicz 1992** Ryszkiewicz A., *O zbiorach Fundacji imienia Ciechanowieckich*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 54, nr 4, 1992, s. 81–87.
- **Rzemiosło artystyczne i plastyka... 1980** *Rzemiosło artystyczne i plastyka w zbiorach wilanowskich. Katalog-przewodnik po galerii*, oprac. W. Bałdowski, red. W. Fijałkowski, I. Voisé, Warszawa 1980.
- **Schoser, Benz-Rathfelder 1985** Schoser G., Benz-Rathfelder S., *Osmanische Blumen – Der Weg einiger osmanischer Pflanzen nach Mitteleuropa und ihre Geschichte im 16. Jahrhundert*, w: *Türkische Kunst und Kultur aus Osmanischer Zeit*, red. A. Ohm, W. Vollbart, Frankfurt am Main 1985, s. 152–154.
- **Siemieński 1881** Siemieński L., *Ogrody w historii i poezji*, w: *Dzieła Lucyana Siemieńskiego. Varia z literatury, historii, archeologii i przyrody*, t. 1, Warszawa 1881, s. 141–143.
- **Sierakowski 1812a** Sierakowski S., *Architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania*, t. 1, Kraków 1812.
- **Sierakowski 1812b** Sierakowski S., *Wzory do dzieła „Architektury”*, t. 2, Kraków 1812.
- **Sito 2021** Sito J., *Pałac królewski na Króliczej Górze w świetle nieznanych materiałów ikonograficznych*, w: *Miraże natury i architektury. Prace naukowe dedykowane Profesorowi Tadeuszowi Bernatowiczowi*, red. A. Barczyk, P. Gryglewski, Łódź 2021, s. 207–220.

- **Siwiec 2015** Siwiec P., *Orientalia w „Zbiorze potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabetu ułożonych” Ignacego Krasickiego*, Kraków 2015.
- **Siwkowska 1966** Siwkowska J., *Koczebrykiem po Warszawie!... Zbiór na dokumencie opartych stylizacji na tematy życia Warszawy pierwszej połowy XIX wieku*, Warszawa 1966.
- **Skimbrowicz, Gerson 1877** Skimbrowicz H., Gerson W., *Willanów. Album widoków i pamiątek oraz kopje z obrazów Galerii Willanowskiej...*, Warszawa 1877.
- **Skwarczyńska 2001** Skwarczyńska M., *Ogrody Stanisława Leszczyńskiego w Lotaryngii*, w: *Królewskie ogrody w Polsce. Materiały sesji naukowej, Warszawa, 10–11 maja 2001 roku = The royal gardens in Poland. Conference materials, Warsaw, May 10–11, 2001*, red. M. Szafrńska, Warszawa 2001, s. 289–316.
- **Skwarczyńska 2005** Skwarczyńska M., *Ogrody króla Stanisława Leszczyńskiego w Lotaryngii w latach 1737–1766*, Warszawa 2005
- **Słowikowski 1853** Słowikowski A., *O życiu i pracach naukowych Franciszka Miechowicza*, „Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi”, t. 4, 1853, s. 571–574.
- **Sobieszczański 1849** Sobieszczański F. M., *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce zawierające opis dziejów i zabytków budownictwa, rzeźby, snycerstwa, malarstwa i rytownictwa, z krótką wzmianką o życiu i dziełach znakomitszych artystów krajowych, lub w Polsce zamieszkałych*, t. 2, Warszawa 1849.
- **Sokołowska, Zalewska 1958** Sokołowska A., Zalewska A., *Warszawa w rysunkach Aleksandra Majerskiego*, Warszawa 1958.
- **Sokołowska-Grzeszczyk 1962** Sokołowska-Grzeszczyk K., *Ogród i pałac w Młocinach*, „Rocznik Warszawski”, t. 3, 1962, s. 124–148.
- **Sroczyńska 1963** Sroczyńska K., *Vogel a nie Brenna autorem widoków mokotowskich*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 25, nr 4, 1963, s. 296–303.
- **Sroczyńska 1964** Sroczyńska K., *Podwarszawskie rezydencje magnackie w obrazach Vogla*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, t. 8, 1964, s. 345–376.
- **Sroczyńska 1969** Sroczyńska K., *Zygmunt Vogel. Rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Wrocław 1969.
- **Stachowski 2005** Stachowski S., *Glosariusz turecko-polski*, Kraków 2005.
- **Stachowski 2014** Stachowski S., *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków 2014.

- **Starowski 1646** Starowski S., *Dwór cesarza Tureckiego y residencya jego w Konstantynopolu*, Kraków 1646.
- **Suchodolska 1962** Suchodolska M., *Ikonografia Puław w twórczości Jana Piotra Norblina*, w: *Puławy. Praca zbiorowa*, red. S. Lorentz, Warszawa 1962, s. 87–106.
- **Suchodolska i inn. 1961** Suchodolska M., Jakimowicz I., Jaworska J., *Rysunki z kolekcji J. I. Kraszewskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie*, Warszawa 1961.
- **Sulerzyska 1965** Sulerzyska T., *Nowe określenie kilku rysunków S. B. Zuga*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 27, nr 4, 1965, s. 336–342.
- **Szablowski 1937** Szablowski J., *Łazienki Królewskie. Widoki, plany i projekty (od schyłku w. XVII do połowy w. XIX)*, Warszawa 1937.
- **Sztuka Warszawska... 1962** *Sztuka Warszawska od średniowiecza do połowy XX wieku, Katalog wystawy jubileuszowej, zorganizowanej w stulecie powstania Muzeum 1862–1962*, t. 2, Warszawa 1962.
- **Sztuki Piękne... 1933** „Sztuki Piękne. Miesięcznik poświęcony architekturze, zdobnictwu, malarstwu, rzeźbie, grafice”, R. 9, nr 6, 1933, s. 240.
- **Szwankowski 1952** Szwankowski E., *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Warszawa 1952.
- **Szwankowski 1970** Szwankowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970.
- **Świtek 2003** Świtek G., *Ut pictura hortus. Przejawy kultury estetycznej w sztuce ogrodowej XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 65, nr 2, 2003, s. 277–301.
- **Tatarkiewicz 1925** Tatarkiewicz W., *Pięć studjów o Łazienkach Stanisława Augusta*, Lwów-Warszawa, 1925.
- **Tatarkiewicz 1957** Tatarkiewicz W., *Łazienki warszawskie*, Warszawa 1957.
- **Tekşen, Aytaç 2011** Tekşen M., Aytaç Z., *The revision of the genus Fritillaria L. (Liliaceae) in the Mediterranean region (Turkey)*, „Turkish Journal of Botany”, t. 35, 2011, s. 447–478.
- **Tęcza 1929** „Tęcza. Ilustrowane pismo tygodniowe”, R. 3, z. 33, 17 sierpnia 1929, s. 20.
- **Thornton 1807** Thornton T., *The Present State of Turkey; Or, A Description of the Political, Civil, and Religious Constitution, Government, and Laws, of the Ottoman Empire...*, London 1807.
- **Thouin 1820** Thouin G., *Plans raisonnés de toutes les espèces de jardins...*, Paris 1820.
- **Tintori i inn. 2000** Tintori G., Tintori S., Galeotti P., *Ornamental citrus plants: advice on their cultivation from our rural gardening tradition*, Firenze 2000.

- **Tomicka 1953** Tomicka W., *Ogrody Kazimierza Poniatowskiego w Warszawie*, „Ochrona Zabytków”, t. 6, nr 4 (23), 1953, s. 228–239.
- **Topole... 1973** *Topole. Populus L.*, oprac. S. Białobok, Poznań 1973.
- **Topolski 1969** Topolski J., *Dzieje Wielkopolski. T.1: do roku 1793*, Poznań 1969.
- **Trembecki 1802** Trembecki S., *Powązki. Idylle*, „Nowy Pamiętnik Warszawski. Dziennik historyczny, polityczny, tudzież nauk i umiejętności”, t. 8, grudzień 1802, s. 371–374
- **Tron pamiątek... 1996** *Tron pamiątek ku czci „Najjaśniejszego, Niezwyciężonego Jana III Sobieskiego Króla Polskiego” w trzechsetlecie śmierci 1696–1996. [Katalog wystawy]*, 17 czerwiec–30 wrzesień, red. J. Mieleszko, Warszawa 1996.
- **Tygodnik Ilustrowany 1938** „Tygodnik Ilustrowany”, R. 80, nr 30 (4058), 21 lipca 1938, s. 577.
- **W królestwie roślin... 2018** *W królestwie roślin. 200 lat Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Warszawskiego / In the kingdom of plants. 200 years of the University of Warsaw Botanic Garden*, red. H. Werblan-Jakubiec, M. Kukier-Wyrwicka, M. B. Kowalczyk, Warszawa 2018.
- **Warmiński 1861** Warmiński J., *Wilanów*, „Przyjaciel Dzieci: pismo poświęcone nauce i zabawie z rycinami”, R. 1, nr 14, 6 lipca 1861, s. 108–110.
- **Warszawska Gazeta Policyjna 1856** „Warszawska Gazeta Policyjna”, 7 (19) czerwca 1856, nr 171, s. 2.
- **Whelan 2013** Whelan A., *Gesture and performance. Princess Izabela Czartoryska and her gardens, 1770–1831*, praca dyplomowa, University College, London 2013.
- **Whelan 2017** Whelan A., *Izabela Czartoryska – fety, jarmarki i amour propre*, w: *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. A. Ročko, M. Górka, Warszawa 2017, s. 261–274.
- **Widoki architektoniczne... 1964** *Widoki architektoniczne w malarstwie polskim 1780–1880*, red. K. Sroczyńska, Warszawa 1964.
- **Więch-Tchórzewska 1997** Więch-Tchórzewska W., *Wystawa: „Siedlce – historia miasta w dokumentach”, „Archeion”, t. 97, 1997, s. 388–391.*
- **Williams 2014** Williams H., *Turquerie. An Eighteenth-Century European Fantasy*, London 2014.
- **Witusik 1973** Witusik A. A., *Zabawy orientalne na dworze puławskim*, „Kamena”, R. 40, nr 26 (538), 1973, s. 12.
- **Witusik 1975** Witusik A. A., *Zabawy na dworze puławskim*, „Mówią Wieki”, nr 11–12, 1975, s. 20–23.
- **Witusik 1982** Witusik A. A., *Z raptularza historyka*, Lublin 1982.

- **Wodzicki 1825** Wodzicki S., *O chodowaniu, użytku, mnożeniu i poznawaniu drzew, krzewów, roślin i ziół celniejszych ku ozdobie ogrodów przy zastosowaniu do naszej strefy...*, t. 4, Kraków 1825.
- **Wojna i pokój... 2000** *Wojna i pokój. Skarby sztuki tureckiej ze zbiorów polskich od XV do XIX wieku. Wystawa zorganizowana przez Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 25 lutego – 3 maja 2000 roku, Warszawa 2000.*
- **Wortley Montagu 1763** Wortley Montagu M., *Letters of the Right Honourable Lady M—y W—y M—e: Written during her Travels in Europe, Asia and Africa, to Persons of Distinction, Men of Letters, &c. in different parts of Europe...* t. 1–3, London 1763.
- **Wrighte 1767** Wrighte W., *Grotesque architecture; or, rural amusement consisting of plans, elevations, and sections, for huts, retreats, summer and winter hermitages, terminaries, Chinese, Gothic, and natural grottos, cascades, baths, mosques, moresque pavilions, grotesque and rustic seats, green houses, &c. Many of which may be executed with flints, irregular stones, rude branches, and roots of trees. The whole containing twenty-eight new designs, with scales to each. To which is added, an explanation, with the method of executing them*, London 1767.
- **Yaman, Bacanlı 2009** Yaman E., Bacanlı E., *Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yayınları*, Ankara 2009.
- **Zajączkowski 1953** Zajączkowski A., *Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego*, Wrocław 1953.
- **Zakrzewska 1962** Zakrzewska M., *Mokotów. Pałacyk i założenia ogrodowe*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 7, z. 1, 1962, s. 45–69.
- **Zaraś-Januszkiewicz 2016** Zaraś-Januszkiewicz E. M., *Drzewo w krajobrazie kulturowym*, Warszawa 2016.
- **Zasławska 2000** Zasławska D. N., *Chinoiserie w kolekcji Stanisława Kostki Potockiego w Wilanowie*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. 25, 2000, s. 65–104.
- **Zatorski 1930** Zatorski S., *Wiadomości historyczne o minarecie w Warszawie, przy ul. Książęcej, „Przegląd Islamski”*, R. 1, z. 4, 1930, s. 9–11.
- **Zawadzki 1963** Zawadzki W., *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, Warszawa 1963.
- **Zieliński 1835** Zieliński L., *Lwowianin, czyli zbiór potrzebnych i użytecznych wiadomości...*, z. 10, Lwów 1835.
- **Zieliński 2002** Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne*. t. 8, *Pl. Krasińskich – Kwiatowa*, Warszawa 2002.
- **Zug 1845** Zug S. B., *Ogrody Warszawskie w roku 1784*, „Athenaeum. Pismo zbiorowe poświęcone historii, filozofji, literaturze, sztukom i. t. d.”, t. 3, Wilno 1845, s. 74–104.

- **Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... 1907** *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677–1678*, Warszawa 1907.

- **Павловск... 2008** Павловск. Полный каталог коллекции. Том I, вып. 2. Составитель. oprac. M. N. Trietjakowa, Sankt Petersburg-Pawłowsk, 2008.

Strony internetowe

- Global Biodiversity Information Facility (GBIF), <https://www.gbif.org/> (dostęp: 27.01.2023).
- International Plant Names Index (IPNI), <https://www.ipni.org/> (dostęp: 27.01.2023).
- *Namiot wezyra tureckiego*, Wydział Restytucji Dóbr Kultury. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, <http://www.dzielautracone.gov.pl/katalog-strat-wojennych/obiekt?obid=63948> (dostęp: 30.12.2022).
- Plants of the World Online (POWO), <http://plantsoftheworldonline.org/> (dostęp: 27.01.2023).

12. Spis ilustracji

Il. 1. Kasztanowiec pospolity (*Aesculus hippocastanum* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 2. Lilak pospolity (*Syringa vulgaris* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 3. Tulipan (*Tulipa* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 4. Szachownica cesarska (*Fritillaria imperialis* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 5. Hiacynt wschodni (*Hyacinthus orientalis* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 6. Narcyz biały (*Narcissus poeticus* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 7. Zawilec wieńcowy (*Anemone coronaria* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 8. Jaskier azjatycki (*Ranunculus asiaticus* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 9. Lilia biała (*Lilium candidum* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 10. Lilia chalcedońska (*Lilium chalcedonicum* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 11. Pomarańcza gorzka (*Citrus × aurantium* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 12. Figowiec pospolity (*Ficus carica* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 13. Granat właściwy (*Punica granatum* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

Il. 14. Mirt zwyczajny (*Myrtus communis* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023

- Il. 15. Oleander pospolity (*Nerium oleander* L.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023
- Il. 16. Rozmaryn lekarski (*Salvia rosmarinus* Spenn.), model: Dorota Piotrowiak, fot. Agnieszka Indyk, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2023
- Il. 17. Johann Samuel Mock, *Kampament wojsk polskich, saskich i litewskich na Czerniakowie 31 lipca – 18 sierpnia 1732*, 1732, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZWW/304, fot. Andrzej Ring, Lech Sandzewicz
- Il. 18. Marcello Bacciarelli, *Pokój Chocimski*, 1782–1783, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZWW/3413, fot. Andrzej Ring, Lech Sandzewicz
- Il. 19. Jan Chrystian Kamsetzer, *Widok twierdzy Rumeli Hisari*, 1777, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.zb.d. 10075
- Il. 20. Schemat rekonstrukcji Minaretu w ogrodzie „Na Książęcym” w 2 połowie XVIII w., rys. Jacek Kuśmierski, 2023
- Il. 21. Schemat rekonstrukcji pawilonu tureckiego w Młocinach na przełomie XVIII i XIX w., rys. Jacek Kuśmierski, 2023
-

Kat. 1. Józef Puciński (Atelier-Elite), Wnętrze namiotu tureckiego z kolekcji wilanowskiej, 1929, *Katalog Pawilonu Związku Ziemian ...1929*, s. 25, egz. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, nr inw. 14129

Kat. 2. Józef Puciński (Atelier-Elite), Fragment wnętrza namiotu tureckiego z kolekcji wilanowskiej, 1929, *Katalog Pawilonu Związku Ziemian ...1929*, s. 29, egz. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, nr inw. 14129

Kat. 3. Józef Puciński (Atelier-Elite), Fragment wnętrza namiotu tureckiego z kolekcji wilanowskiej z proporcem, tacą srebrną i toporem, 1929, *Katalog Pawilonu Związku Ziemian ...1929*, s. 47, egz. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, nr inw. 14129

Kat. 4. Stefan Plater-Zyberk, Wnętrze namiotu tureckiego z kolekcji wilanowskiej, 1920–1939, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, WilZb.lkon.0361

Kat. 5. Prof. Adam Stebelski, Anna Branicka i Piotr Cielecki przy czyszczeniu namiotu wezyra w Wilanowie, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Wil.Zb.lkon.0362

Kat. 6. Fragment namiotu tureckiego, przed 1683, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, nr inw. Wil.3259, fot. Zbigniew Reszka

Kat. 7. Fragment namiotu tureckiego, przed 1683, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, nr inw. Wil.3260, fot. Zbigniew Reszka

Kat. 8. Jan Piotr Norblin, *Powózki – Zabawa na lodzie*, 1782, Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK XV-Rr.-2073

Kat. 9. Jan Piotr Norblin, *Paławy – Schody angielskie*, 1803, Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK XV-Rr.-17

Kat. 10. Jan Piotr Norblin, *Ogólny widok Paław*, 1 połowa XIX w., Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK XV-Rr.-15

Kat. 11. Johann Sigmund Deybel von Hammerau (?), Projekt pawilonu chińsko-tureckiego do ogrodu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku. Widok z przodu i rzut przyziemia, ok. 1730–1739, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.zb.d. 8066

Kat. 12. Julian Lisiecki, *Minaret na terytorium szpitala św. Łazarza w Warszawie*, 1911, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.3198 MNW

Kat. 13. Henryk Poddębski, *Minaret przy szpitalu św. Łazarza w Warszawie*, 1909, Muzeum Warszawy, nr inw. AN 26164

Kat. 14. *Minaret przy szpitalu św. Łazarza w Warszawie*, 1910–1916, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, nr inw. IS_PAN_BR0000006335

Kat. 15. *Minaret przy szpitalu św. Łazarza w Warszawie*, ok. 1920–1926, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, nr inw. IS_PAN_BR0000006334

Kat. 16. *Minaret przy szpitalu św. Łazarza w Warszawie*, 1927–1928, Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/9/7413/1

Kat. 17. Szymon Bogumił Zug, *Pierwszy projekt pawilonu kuchennego (Dom Imama) do ogrodu Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcem” w Warszawie*. Widok perspektywiczny i rzut, ok. 1776, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 272

Kat. 18. Szymon Bogumił Zug, *Drugi projekt pawilonu kuchennego (Dom Imama) do ogrodu Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcem” w Warszawie*. Elewacja frontowa, przekrój podłużny oraz rzuty przyziemia i pierwszego poziomu piwnic, ok. 1776, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 269

Kat. 19. Szymon Bogumił Zug, *Trzeci projekt pawilonu kuchennego (Dom Imama) do ogrodu Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcem” w Warszawie*. Elewacja frontowa, przekrój podłużny, ok. 1776, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 263

- Kat. 20. Zygmunt Vogel, Widok ogrodu Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcem” w Warszawie, po 1782, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.11259 MNW
- Kat. 21. Zygmunt Vogel, *Widok ogrodów „Na Książęcem” i „Na Górze” Kazimierza Poniatowskiego*, po 1782; źródło: Cezary Krawczyński, *Ogrody Księcia Kazimierza Poniatowskiego*, Polska Akademia Nauk Muzeum Ziemi w Warszawie, <https://mz.pan.pl/wp-content/uploads/2020/12/Ogrody-Ksi%4%99cia-Kazimierza-Poniatowskiego-3.pdf> (dostęp: 15.02.2023)
- Kat. 22. Szymon Bogumił Zug, Plan ogrodu Kazimierza Poniatowskiego „Na Książęcem” w Warszawie wraz z fragmentem projektowanego ogrodu „Na Górze”, 1776–1779, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 115
- Kat. 23. Franciszek Salezy Sarnowski, Plan parku „Aleksandria” Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach, 1780, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.zb.d. 8831
- Kat. 24. Szymon Bogumił Zug, Projekt pawilonu wschodniego do ogrodu Michała Poniatowskiego w Jabłonninie (?). Elewacja frontowa od strony dziedzińca, ok. 1780, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 264
- Kat. 25. Szymon Bogumił Zug, Projekt pawilonu wschodniego do ogrodu Michała Poniatowskiego w Jabłonninie (?). Rzut przyziemia i przekrój poprzeczny, ok. 1780, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 265
- Kat. 26. Zygmunt Vogel, *Widok Młocin*, 1803, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys. Pol.161569 MNW
- Kat. 27. Aleksander Majerski, *Widok dawnej altany w Młocinach*, ok. 1818, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.2192 MNW
- Kat. 28. Szymon Bogumił Zug, Projekt namiotu tureckiego do ogrodu Izabeli Lubomirskiej w Mokotowie. Przekrój poprzeczny, widok z przodu oraz rzut, koniec XVIII w., Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 1791
- Kat. 29. Zygmunt Vogel, *Widok ogrodu w Mokotowie od strony północno-wschodniej*, 1791, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZKW/6358, fot. Andrzej Ring, Lech Sandzewicz
- Kat. 30. Zygmunt Vogel, *Widok części ogrodu w Mokotowie z jeziorkiem i domkiem dla łabędzi II*, 1791, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZKW/6360, fot. Małgorzata Niewiadomska, Andrzej Ring
- Kat. 31. Zygmunt Vogel, *Widok części ogrodu w Mokotowie z rybarnią*, 1791, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZKW/6359, fot. Małgorzata Niewiadomska, Andrzej Ring

- Kat. 32. Wacław Chodkiewicz, *Plan Mokotowa*, 1782, Biblioteka Narodowa, sygn. Rps BOZ 1311, k. 26
- Kat. 33. Jan Chrystian Kamsetzer, Projekt bramy do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Rzut, ok. 1780, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.zb.d. 8184
- Kat. 34. Jan Chrystian Kamsetzer, Projekt bramy z wariantem w stylu tureckim do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Widok z przodu i widok boczny, ok. 1780, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 8178
- Kat. 35. Jan Chrystian Kamsetzer, Widok perspektywiczny promenady królewskiej z bramą w Łazienkach Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego, 1778, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.zb.d. 8560
- Kat. 36. Jan Chrystian Kamsetzer, Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Rzut przyziemia, 1786, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2184
- Kat. 37. Jan Chrystian Kamsetzer, Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Przekrój poprzeczny przez salę kolumnową i salę podłużną, 1786, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2185
- Kat. 38. Jan Chrystian Kamsetzer, Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Przekrój podłużny, 1786, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2186
- Kat. 39. Jan Chrystian Kamsetzer, Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Elewacja północna, 1786, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2187
- Kat. 40. Jan Chrystian Kamsetzer, Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Elewacja wschodnia, 1786, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2188
- Kat. 41. Jan Chrystian Kamsetzer, Projekt Domu Tureckiego do Łazienek Królewskich Stanisława Augusta Poniatowskiego. Rzut i dekoracja sufitów, 1786, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, nr inw. Inw.G.R. 2189
- Kat. 42. Plan Łazienek Królewskich wymierzony geometrycznie przez JM. Panów Kadetów w Roku 1786, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, neg. IS PAN nr 42714
- Kat. 43. Zygmunt Vogel, Projekt połączenia mostem parku Łazienkowskiego z Ogrodem Botanicznym, 1819, Biblioteka Narodowa, sygn. R.4696

Kat. 44. Jan Chrystian Kamsetzer, Projekt kiosku tureckiego do ogrodu Filipa Raczyńskiego w Rogalinie. Elewacja frontowa i rzut przyziemia, ok. 1788, Narodowy Instytut Dziedzictwa, nr inw. TC pl. 5847. Publikacja dzięki uprzejmości Tadeusza Macieja Ciołka

Kat. 45. Jan Chrystian Kamsetzer, Projekt kiosku tureckiego do ogrodu Filipa Raczyńskiego w Rogalinie. Elewacja boczna i przekrój poprzeczny, ok. 1788, Narodowy Instytut Dziedzictwa, nr inw. TC pl. 5848. Publikacja dzięki uprzejmości Tadeusza Macieja Ciołka

Kat. 46. Chrystian Piotr Aigner (?) wg koncepcji Stanisława Kostki Potockiego (?), Projekt altanki orientalnej. Widok elewacji i rzut poziomy (wariant 1), 1811–1812 (?), Biblioteka Narodowa, sygn. R.4789

Kat. 47. Chrystian Piotr Aigner (?) wg koncepcji Stanisława Kostki Potockiego (?), Projekt altanki orientalnej. Widok elewacji i rzut poziomy (wariant 2), 1811–1812 (?), Biblioteka Narodowa, sygn. R.4793

Kat. 48. Willibald Richter, *Aleksandria koło Białejcerkwi, Domek Czerwony*, ok. 1837, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.4656 MNW

Kat. 49. Franciszek Miechowicz, Projekt namiotu tureckiego do ogrodu Bolesława Potockiego w Niemirowie. Widok z przodu i rzut, 1847, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.2458 MNW

13. Indeks osobowy

Abdülhamid I, sułtan Imperium Osmańskiego 45
Aftanazy Roman 44, 47, 48, 104
Aigner Chrystian Piotr 97, 98, 131
Atasoy Nurhan 12, 104
August II, król polski, w. ks. Litewski 19, 118
Avcioğlu Nebahat 6, 27, 29, 104
Aytaç Zeki 11, 121
Babst, stolarz 40
Bacanlı Nezir 6, 123
Bacciarelli Marcello 23, 24, 127
Bajazyd I Błyskawica, sułtan Imperium Osmańskiego 6
Baldensperger Frederick 27, 104
Baliński Michał 41, 104
Bałczewski Marian 7, 104
Bałdowski Włodzimierz 119
Baranowicz Zofia 23, 34, 41, 91, 104
Baranowski Bohdan 6, 104
Bartoszewicz Julian 36, 104
Batowska Natalia 42, 84–86, 91, 92, 105
Batowski Zygmunt 59, 60, 61, 105
Baumgärtner Friedrich Gotthelf 29, 49, 108
Bazyłow Ludwik 4, 105
Bednarski Waldemar Wojciech 25, 105
Belon Pierre 8, 105
Benz-Rathfelder Sofia 6, 12, 119
Berdecka Anna 4, 34, 43, 91, 105
Bernatowicz Aleksandra 60, 61
Bernatowicz Tadeusz 61, 74, 83, 119
Białobok Stefan 122
Bielski Marcin 6, 7, 105
Biernacka Róża 78, 105
Birkenmajer Ewa 112

Bis Magdalena 39, 77, 78, 105
Bis Wojciech 39, 77, 78, 105
Blumówna Helena 61, 105
Bochnakowa Anna 16, 105
Bock Jerzy Fryderyk 41
Borawski Władysław 36, 106
Borm Jan 21, 106
Borysowa Ludmiła 48
Botani Domenico 44
Bramer, stolarz 40
Branicka Aleksandra z Engelhardtów 44, 99
Branicka Anna 56, 127
Branicki Adam 21, 54
Branicki Franciszek Ksawery 44, 102
Branicki Jan Klemens 30, 33, 62, 116, 128
Brenna Vincenzo 40, 120
Browiński Jan 44, 106
Brühl Alojzy Fryderyk (von Brühl Alois Friedrich) 39
Bugala Władysław 10, 106
Busbecq Ogier Ghiselin de 8, 11, 106
Cereghini Elisabetta 109
Chambers William 29, 30, 35, 106
Chmiel Bożena 59, 106
Chodkiewicz Jan Karol 23
Chodkiewicz Wacław 83, 130
Chodorowicz Ignacy 21, 108
Cielecki Piotr 56, 127
Ciótek Gerard 4, 33, 37, 41, 43, 44, 74, 93, 95, 96, 106
Ciótek Tadeusz Maciej 131, 150
Clarke Edward Daniel 9, 106
Coxe William 22, 23, 107
Czarnecki Stefan 54
Czartoryska Izabela z Flemmingów (Czartoryska Elżbieta) 19, 22, 23, 25, 59, 107, 110, 115, 122
Czartoryska Maria Zofia z Sieniawskich 25
Czartoryski Adam Jerzy 23, 107

Czepielowa Ewa 59, 106
David Jacques-Louis 22
Dąbrowski Marjan 107
Deleuze Joseph-Philippe-François 9, 107
Delille Jacques 33, 107
Deybel von Hammerau Johann Sigmund (Deybel Jan Zygmunt) 33, 62, 128
Dilaver Pasza, wielki wezyr 23
Dimmig Ashley 55, 57, 58, 107
Doiko Natalia 150
Drège Józef 44, 107
Duchińska Seweryna 61, 107
Durko Janusz 104
Dzięciołowski Andrzej 119
Dziubiński Andrzej 4, 107
Faliu Odile 109
Ferdynand I, cesarz rzymski 11
Fijałkowski Wojciech 22, 31, 55, 108, 119
Filipowska Sylwia 116
Fischer von Erlach Johann Bernhard 29, 30, 108
Fischer, stolarz 40
Fraser Elisabeth Ann 107
Fryze Feliks 21, 108
Galeotti Paolo 121,
Gąsiorowski Jan 25, 108
Gerson Wojciech 20, 120
Giedroyc Franciszek 36, 108
Gieysztor Aleksander 104
Gołąbek Marta 57, 58, 108
Gołębiowski Łukasz 32, 108
Górska Magdalena 122
Graff Ignacy 33
Grohmann Johann Gottfried 29, 49, 108
Grzybkowska Teresa 104
Gutowska-Dudek Krystyna 94, 97, 98, 108
Guttmejer Karol 107

Guze Justyna 119

Halfpenny John 30, 109

Halfpenny William 30, 109

Harvey John Hooper 6, 12, 16, 109

Haur Jakub Kazimierz 11, 109

Hénault Charles-Jean-François 27

Hentschel Walter 39, 77, 109

Héré de Corny Léopold Emmanuel 27, 109

Heymrath Waław 33

Hirschfeld Christian Cay Lorenz 36, 41, 109

Horodyski Emilian 36

Horodyski Konrad 36

Idzkowski Adam 30, 109

Igrzycki Tomasz 22, 55, 109

Ingendorff Jakób 33

Jagodzinski Sabine 19, 109

Jakimowicz Irena 121

Jan III, król polski i w. ks. Litewski 19, 20, 21, 23, 54, 55, 108, 110, 114, 115, 122

Jarmosko Jacek 45, 46, 150

Jaroszewski Tadeusz Stefan 4, 6, 31, 35, 37, 43, 47, 61, 74, 91, 99, 109, 110

Jarzewicz Magdalena 114

Jaworska Jadwiga 121

Jurkowska Hanna 26, 110

Kaczorowski Bartłomiej 108

Kadulska Irena 23, 110

Kalicki Włodzimierz 22, 110

Kalinowski Zdzisław 66

Kamsetzer Jan Chrystian (Kamsetzer Johann Chrystian) 5, 6, 30, 31, 42, 43, 50, 84–92, 95, 96, 105, 112, 117, 127, 130, 131

Kara Mustafa 7, 20–22

Karol X Gustaw, król szwedzki 54

Karpiński Franciszek 107

Kępińska Alicja 59–61, 111

Kluk Jan Krzysztof 16, 111

Knapik Aleksandra 74, 111

Kobielski Dobrosław 63, 111
Kołodziejczyk Dariusz 4, 111
Konopczyński Władysław 105, 117
Kopania Izabela 4, 28, 31, 33, 62, 66, 70, 111
Korneć Grażyna 37, 74, 111
Korzus Bernard 109
Kosiorek Jakub Maciej 37, 74, 111
Kowalczyk Małgorzata B. 122
Kowalski Wojciech 55, 111
Krafft Jean-Charles 29, 111
Krasicki Ignacy 8, 33, 111, 120
Krasnowolski Antoni 114
Kraszewski Józef Ignacy 23, 39, 47, 78, 100, 111, 112, 117, 121
Kraushar Aleksander 71, 72, 112
Krawczyk Monika 57, 58, 112
Křesadlová Lenka 6, 29, 112
Kręglowska-Foksowicz Ewa 34, 112
Królikowska-Dziubecka Marzena 30, 112
Krzyżanowski Stanisław Filip 47, 48, 112
Kuchowicz Zbigniew 59, 112
Kucz Karol 21, 112
Kuhnke Monika 22, 110
Kukiel Marian 59, 112
Kukier-Wyrwicka Mariola 122
Kurczab Henryk 59, 112
Kurzyńska Jolanta 112
Kuśmidrowicz-Król Anna 81, 82, 113
Kwiatkowska Maria Irena 72, 113
Kwiatkowski Marek 22, 23, 37, 39, 42, 59, 65, 70–77, 79, 83–86, 105, 113
Lacroix, architekt 47
Lasopolski Karol Boskamp 30
Lenreau Pierre 47
Leszczyńska Ewa 150
Letá Michaela 112
Lewandowska Liliana 106

Leyk Anna 28, 150
Lichaczow Dmitrij 32, 114
Ligne Charles-Joseph de 36, 114
Linde Samuel Bogumił 7, 38, 114
Lipiński Tymoteusz 41, 104
Lippoman Jan 44, 114
Lisiecki Julian 34, 36, 63, 128
Loch, stolarz 40
Lorentz Stanisław 70, 109, 114, 115, 121
Loudon John Claudius 8, 114
Lubomirska Izabela z Czartoryskich (Lubomirska Elżbieta) 40, 79, 82, 83, 115, 117, 129
Lubomirski Stanisław 23
Łęski Józef 93
Łęski Teodor 93
Łoski Józef 20, 114
Łoza Stanisław 48, 114
Łoziński Władysław 26, 114
Łuczak Czesław 107
Ługowski Piotr 37, 74, 114
Mahmud II, sułtan Imperium Osmańskiego 45, 46
Majda Tadeusz 4, 115
Majdecki Longin 44, 93, 115
Majerski Aleksander 39, 78, 105, 117, 120, 129
Majewska-Maszkowska Bożenna 41, 79–83, 115
Maksymilian II, cesarz rzymski 9
Malawski Seweryn 30, 59, 72, 74, 82, 84–86, 115
Marconi Henryk 36
Maria Kazimiera d'Arquien, królowa polska, w. ks. litewska 21
Marmier Xavier 21, 106, 115
Maurin-Białostocka Jolanta 117
Mazurczak Małgorzata Urszula 105
Mączyński Ryszard 37, 74, 115
Mehmed IV, sułtan Imperium Osmańskiego 21
Mehring, stolarz 40
Michałowski Andrzej 116

Michałowski Bohdan 37, 115
Miechowicz Franciszek 48, 100, 120, 131
Mieleszko Jadwiga 122
Mikosza Józef 7, 115
Minter Wilhelm Henryk 68–70, 73, 75, 76, 87, 88–93
Mock Johann Samuel 19, 127
Morawińska Agnieszka 4, 30, 37, 43, 71, 72, 74, 77, 115
Morawiński Jan 22, 115
Moszyński August Fryderyk 30, 103, 115
Muchliński Antoni 9, 10, 16, 32, 115
Muffet, projektant 44
Mycielski Edward 54
Napieralski Mateusz 105
Nassau-Siegen Karl von 26,
Nestorow Rafał 12, 116
Niedźwiedzki Władysław 114
Niemirowska-Szczepańczyk Bożenna 22, 55, 56, 116
Norblin Jan Piotr 22, 23, 59–61, 105, 111, 121, 128
Ochenkowski Henryk 59, 116
Ogińska Aleksandra z Czartoryskich 37, 74, 111, 114, 129
Ohm Annalise 119
Oleńska Anna 30, 33, 62, 116
Ossecki Wilhelm 21, 103, 118
Ostasz Gustaw 112
Ostrowska-Kęłłowska Zofia 33, 44, 116
Ostrowski Jan 27, 116
Pajzderski Nikodem 33, 116
Paprocka-Gajek Joanna 21, 116
Patyra Jowita 105
Pawlaczyk Mateusz 44, 95, 116, 117
Plapis Witold 44, 106
Plater-Zyberk Stefan 55, 127
Poczobut Odlanicki Jan Władysław 19, 117
Poddębski Henryk 64, 128
Polanowska Jolanta 6, 40, 41, 44, 78–82, 87–92, 95–98, 117

Połujański Aleksander 21, 117
Poniatowska Maria Teresa z Tyszkiewiczów 103
Poniatowski Józef 103
Poniatowski Kazimierz 34–36, 68–73, 118, 122, 128, 129
Poniatowski Michał 39, 75, 76, 129
Potocka Aleksandra z Potockich 19
Potocka Kazimiera 74
Potocka Zofia 47
Potocki August 19
Potocki Bolesław 48, 100, 131
Potocki Leon 117
Potocki Stanisław Kostka 20, 22, 94, 97, 98, 117, 123, 131
Potocki Stanisław Szczęśny 47
Pouqueville François 8, 117
Prangey Girault de 48, 117
Preibisz Leon 33, 117
Proski Samuel 7
Przeździecki Aleksander 47, 118
Przybylak Łukasz 19, 118, 150
Przygońska Tamara Anna 57, 58, 112
Puciński Józef 52–54, 127
Puget Wanda 70, 73, 118
Putkowska Jolanta 34, 35, 39, 42, 43, 59, 69, 71–73, 75, 77, 80–82, 84–87, 89, 91, 118
Raczyński Filip 43, 95, 96, 131
Radojewski Mieczysław 59, 118
Radziwiłłowa Fryderyka Ludwika z Hohenzollernów 26
Radziwiłłowa Helena z Przezdzieckich 22, 59
Ratajczakowa Dobrochna 26, 118
Reychman Jan 4, 6, 16, 23, 26, 30, 34, 37, 43, 44, 47, 68–70, 74–76, 87–92, 118
Richter Willibald 45, 99, 131
Roćko Agata 122
Rostafiński Józef 11, 118
Rothowa Władysława 105, 110
Rottermund Andrzej 63, 99, 100, 110, 119
Rouge Georges Louis Le 29, 109, 113

Royet Véronique 109
Rumian Anna 110
Ruoff Eeva 6, 27, 29, 119
Ruszczyńska Teresa 111
Ryba Janusz 23, 26, 119
Rydel Lucjan 26, 119
Ryszkiewicz Andrzej 80–82, 119
Rzewuski Franciszek 22
Rzewuski Stanisław Mateusz 20
Sarnowski Franciszek Salezy 37, 74, 129
Sawicka Stanisława 110
Schopfer, kamieniarz 40
Schoser Gustav 6, 12, 119
Schuster Jan 33,
Siemieniec-Gołaś Ewa 38, 116, 150
Siemieński Lucjan 26, 119
Sieniawski Mikołaj Hieronim 22, 25
Sierakowski Sebastian 30, 119
Siwiec Paweł 8, 120
Siwkowska Janina 21, 78, 120
Skierkowski Sylwester 36
Skimbrowicz Hipolit 20, 120
Skowronek Jerzy 107
Skwarczyńska Małgorzata 27, 120
Sławska Anna 111
Słowikowski Adam 48, 120
Sobieski Jakub Ludwik 20, 23
Sobieszczański Franciszek Maksymilian 47, 120
Sokołowska Alina 39, 120
Sokołowska-Grzeszczyk Kazimiera 39, 77, 120
Sroczyńska Krystyna 71, 72, 77, 80–83, 94, 120
Stachowski Stanisław 8, 9, 16, 19, 120
Stanek Kamila 38, 150
Stanisław August Poniatowski, król polski, w. ks. litewski 23, 30, 37–39, 42, 44, 84–93, 103, 105, 111, 113, 117, 118, 120, 121, 130

Stanisław Leszczyński, król polski, w. ks. litewski 27, 28, 116, 120

Starowolski Szymon 7, 121

Starzyński Juliusz 115

Stebelski Adam 56, 127

Stefan Batory, król polski, w. ks. litewski 10

Stempkowska Honorata 74

Suchodolska Maria 60, 61, 78, 100, 105, 121

Sulerzyska Teresa 68, 110, 121

Sułkowski August Kazimierz 33

Sundahl Jonas Erickson 27

Szablowski Jerzy 85–94, 121

Szafrńska Małgorzata 106, 108, 113, 120

Szaniawski Kalasanty 36

Szmidecki Ludwik 42, 102

Szuch Jan Chrystian (Schuch Johann Christian) 39

Szwankowski Eugeniusz 65, 73, 121

Świtek Gabriela 29, 31, 121

Tarnowski Hieronim 54

Tatarkiewicz Władysław 30, 31, 43, 87–92, 94, 121

Tekşen Mehtap 11, 121

Thornton Thomas 9, 121

Thuin Gabriel 29

Tintori Giorgio 121, 16

Tintori Sergio 121

Tomicka Wanda 37, 70, 73, 122

Topolski Jerzy 44, 122

Trembecki Stanisław 23, 122

Trenklerówna Jadwiga 110

Trietjakowa Milena Nikołajewna 124

Turnau Irena 34, 43, 91, 105

Uliasz Stanisław 112

Vogel Zygmunt 34, 39, 40, 42, 71, 72, 77, 80–82, 94, 112, 120, 129, 130

Voisé Irena 119

Vollbart Wolfgang 119

Voltaire (Wolter, François-Marie Arouet) 27, 28, 116

Walawender-Musz Dominika 104
Warmiński Jan 21, 122
Wawrzkowicz Emil 59, 112
Weizenstein, major 22
Werblan-Jakubiec Hanna 122
Whelan Agnieszka 22, 23, 122
Wierzbicka Bożena 118
Więch-Tchórzewska Wanda 37, 122
Witusik Adam Andrzej 26, 122
Władysław IV, król polski, w. ks. litewski 23
Wodzicki Stanisław 8, 123
Woroncow Elżbieta z Branickich 44
Woroncow Michał Siemionowicz 44
Wortley Montagu Mary 8, 123
Wrighte William 29, 123
Yaman Eyüp 6, 123
Zajączkowski Ananiasz 7, 123
Zakrzewska Maria 82, 83, 123
Zalewska Antonina 39, 78, 120
Zaraś-Januszkiewicz Ewa M. 10, 123
Zasławska Danuta Natalia 4, 27, 41, 123
Zatorski Stefan 34, 36, 71, 72, 123
Zawadzki Wacław 23, 123
Zieliński Jarosław 34, 65, 70, 72, 123
Zieliński Ludwik 9, 123
Ziemlewska Anna 150
Zientara Włodzimierz 106
Zug Szymon Bogumił (Zug Simon Gottlieb) 5, 34, 36, 37, 39–41, 50, 68–70, 73, 75, 76, 79, 113, 115, 121, 123, 128, 129
Żak Małgorzata 105
Żebrowski, malarz 40
Żygulski Zdzisław 104

14. Indeks geograficzny

Adana – prowincja 16
Adrianopol (ob. Edirne) 8, 29
Amboise 29
Anatolia – kraina 8, 11
Antalya – prowincja 16
Arkadia – ob. wieś, pow. łowicki 5, 41
Badenia 8, 29
Bakczysaraj – miasto 48
Belgrad 4
Bendery (pol. Tiahin, Tehinia) – miasto 27
Biała Cerkiew 32, 44, 99
Białystok 32, 33, 62
Bosfor – cieśnina 6, 8
Braszków – miasto 4
Budapeszt 4
Chiny 16, 38
Chocim 5, 20, 23
Commercy 29
Dobrej Nadziei, Przylądek 8
Drezno 19, 42
Dunaj 4
Etiopia 8
Europa 4, 10, 16, 28, 31
Francja 4, 82
Gatczyna – miasto 28
Gretz-Armainvilliers 29
Hatay – prowincja 16
Hiszpania 48
Imperium Osmańskie 4–11, 16, 22, 23, 31, 32, 49
Indie 16
Jabłonna – wieś 6, 32, 39, 75, 76
Jaworów 19

Kamieniec Podolski 4
Kassel 29
Kew – ob. obszar Londynu 5, 29, 35
Kiejdany – miasto 29
Kijów 48
Konstantynopol (ob. Stambuł) 4, 6–9, 11, 29, 30
Kordoba 48
Kraków 4, 5, 7, 10, 25, 54, 59–61
Lednice 29
Londyn 28, 29, 35, 55
Lunéville 27, 28
Lwów 4, 25
Łobzów – ob. obszar Krakowa 10
Marly-le-Roi – miasto 28
Mchów – wieś 33
Mekka 26
Mersin – miasto 16
Młociny – ob. obszar Warszawy 32, 39, 40, 50, 77, 78
Mokotów – ob. obszar Warszawy 4, 6, 32, 40, 41, 50, 79–83
Mołdawia 4
Monachium 22
Naddniestrze – region 27
Nieborów – wieś 5, 41
Niemirów 32, 48–50, 100
Nisz – miasto 4
Paryż 9, 28, 29
Pawłowsk – miasto 28, 45
Petersburg 29, 45
Podhorce – wieś 20
Podole – kraina 32
Polska 9, 21, 30, 32, 34, 50, 83
Pontyjskie, Góry 4
Powązki – ob. obszar Warszawy 5, 19, 22, 23, 25, 59
Poznań 21
Praga 9

Puławy 19, 23, 25, 26, 60, 61, 83
Rastatt 8
Rogalin – wieś 32, 43, 50, 95, 96
Rosja 28
Roś – rzeka 44, 99
Rudnik nad Sanem 54
Rydzyzna 32–34
Rzeczpospolita Obojga Narodów 4–6, 10, 11, 16, 23, 49
Schwetzingen 29
Siedlce 4, 6, 32, 37, 50, 74
Siedmiogród – kraina 4
Słowacja 4
Solna – miasto 28, 29
Stambuł 6, 12
Sybin – miasto 4
Sztokholm 29
Śląsk – region 4
Śniatyn 4
Śródziemne, Morze 6, 16, 49
Tokat – prowincja 4
Tulczyn 4, 6, 32, 47, 48, 50
Turcja 8, 12, 16
Ukraina 5, 9, 44, 47, 48
Ustia – rzeka 49
Warna 44, 45
Warszawa 4, 5, 6, 19, 20, 22, 24, 30–33, 36, 40–42, 45, 48, 55, 63–73
Węgry 4
Wiedeń 4, 5, 9, 19–22, 25, 54, 55
Wilanów – ob. obszar Warszawy 5, 19–22, 56
Wiśła 25, 39
Wrocław 5, 48
Września 54
Zweibrücken (Dwa Mosty, hist. księstwo) 27
Żółkiew 19

15. Indeks rzeczowy

Dom Imama (pawilon), Ogród „Na Książęcem” w Warszawie 34–36, 68–70

Dom Turecki (pawilon)

- Biała Cerkiew, park „Aleksandria” 44–46, 99
- Łazienki Królewskie w Warszawie 42, 43, 87–92

Kiosk turecki (pawilon)

- Carskie Sioło, Rosja 29
- Chanteloup, Francja 28, 29
- Commercy, Francja 29
- Haga Park, Szwecja 28, 29
- Lunéville, Francja 27, 28
- Młociny 39, 77, 78
- Rogalin 32, 43, 44, 50, 95, 96
- Topkapı, Turcja 7, 8

Łaźnia turecka (pawilon)

- Carskie Sioło, Rosja 29
- Tulczyn, Ukraina 47, 48

Meczety i minarety (pawilon)

- Château d’Armainvilliers, Francja 29
- Gretz-Armainvilliers, Francja 29
- Kew, Wielka Brytania 5, 29, 35
- Kiejdany, Litwa 29
- Lednice, Czechy 29
- Schwetzingen, Niemcy 29
- Siedlce, park „Aleksandria” 4, 6, 32, 37, 74
- Steinfurter Bagno, Niemcy 29
- Warszawa, Ogród „Na Książęcem” 34–37, 63–67
- Wilhelmshöhe, Niemcy 29

Minaret zob. meczety i minarety

Most turecki

- Château d'Armainvilliers 29
- Łazienki Królewskie w Warszawie 42, 84–86

Namiot turecki

- Jaworów 19
- Królikarnia 19
- Pałac Saski w Warszawie 19
- Powązki 22, 23, 59
- Puławy 23, 25, 26, 60, 61
- Wilanów 20–22, 52–58
- Żółkiew 19

Namiot turecki lub tatarski (pawilon):

- Chaillot, Francja 29
- Château de Groussay, Francja 28
- Désert de Retz, Francja 28
- Drottningholm, Szwecja 28
- Gatczyna, Rosja 28
- Haga Park, Szwecja 28
- Mokotów 40, 41, 79–82
- Monceau, Francja 28
- Niemirów, Ukraina 48, 49, 100
- Painshill, Wielka Brytania 28
- Pawłowski, Rosja 28
- Stourhead, Wielka Brytania 28
- Vauxhall w Londynie, Wielka Brytania 28

Pawilon chińsko-turecki w Białymstoku 33, 62

Pawilon turecki w Rydzynie 33, 34

Pawilon wschodni w Jabłonie 39, 75, 76

Plebania Turecka, park „Aleksandria” w Siedlcach 37–39, 74

16. Indeks roślin

ajer zob. tatarak zwyczajny
ajwa zob. pigwa
anemon 12
arbuz zwyczajny 8, 9, 49
bergamotka zob. pomarańcza bergamota
brzoskwinia 8
cyprys wiecznie zielony 7, 16, 49
cytryna zwyczajna 4, 6–8, 16
daktylowiec 7
dynia 8
figowiec pospolity 16, 17
forsycja 4
goździk 4
granat właściwy 6–8, 16, 17, 49
gruszka 8
heliotrop 8
hiacynt wschodni 4, 12, 13, 49
jabłoń 7
jaskier azjatycki 12, 15, 49
jaśmin 8, 16, 49
kamelia 4
kasztań 7
kasztanowiec pospolity 9, 10
kawak zob. topola
kawon zob. ogórek melon
koper 8
lilak pospolity 10, 11
lilia biała 12, 15
lilia chalcedońska 12, 15
limonia zob. cytryna zwyczajna
melisa 8
melon zob. ogórek melon

mięta 8
migdałowiec 8
mirt zwyczajny 16, 18, 49
morela 8
narcyz biały 12, 14, 49
nieszpułka 8
ogórek melon 9
oleander pospolity 16, 18
oliwka europejska 6, 7, 16, 49
ostróżka ogrodowa 12, 49
pietruszka 8
pigwa pospolita 9
piwonia 4
pomarańcza 4, 6–8, 25, 38, 41, 49
pomarańcza bergamota 16
pomarańcza gorzka 16
rezeda 4
rozmaryn lekarski 16, 18, 49
róża 4, 8, 12
sumak garbarski 9, 49
szachownica cesarska 11, 12, 40, 49
szafran 4
tatarak zwyczajny 9
tatarskie ziele zob. tatarak zwyczajny
topola 10
tulipan 4, 11, 12, 49
wawrzyn szlachetny 16, 49
zawilec wieńcowy 12, 14
żonkil 12

17. Podziękowania

Podziękowania za wyrażenie zgody na udostępnienie materiałów i wizerunków obiektów do niniejszej publikacji i na wystawę „Orientalny raj. Wpływy tureckie w ogrodach polskich” kieruję do następujących osób i instytucji:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Biblioteka Narodowa

Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

Muzeum Narodowe w Krakowie

Muzeum Narodowe w Warszawie

Muzeum w Nieborowie i Arkadii

Muzeum Warszawy

Narodowe Archiwum Cyfrowe

Narodowy Instytut Dziedzictwa

Natalia Doiko (Наталія Михайлівна Дойко)

Państwowy Park Dendrologiczny „Aleksandria” Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

Dr Tadeusz Maciej Ciołek

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu

Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum

Podziękowania za pomoc przy opracowaniu niniejszej publikacji i wystawy „Orientalny raj. Wpływy tureckie w ogrodach polskich” kieruję do następujących osób:

Dr hab. inż. arch. Katarzyna Hodor, prof. PK

Jacek Jarmoszko

Anna Leyk

Dr Ewa Leszczyńska

Łukasz Przybylak

Prof. dr hab. Ewa Siemienieć-Gołaś

Dr Kamila Stanek

Dr Michał Witkowski

Dr Anna Ziemiańska

Kontakty polityczne, dyplomatyczne i handlowe z Imperium Osmańskim wpłynęły na szczególne zainteresowanie Polaków tamtejszą naturą, sztuką i architekturą. Zjawisko to znalazło swoje odzwierciedlenie w polskich ogrodach, w których pojawiły się egzotyczne kwiaty i drzewa, tureckie namioty oraz orientalne pawilony w formie meczetów, minaretów, kiosków, namiotów i łaźni. Mimo długich tradycji badań nad wymianą kulturową pomiędzy naszymi krajami, zagadnienie to nie doczekało się większego naukowego opracowania. Publikacja przedstawia zarys stanu wiedzy o ogrodach Imperium Osmańskiego w Rzeczypospolitej, wykaz gatunków roślin pochodzących z Turcji, zidentyfikowane przykłady namiotów eksponowanych w polskich ogrodach oraz projektowanych lub zrealizowanych pawilonów orientalnych. Dla tych ostatnich opracowano szczegółowe opisy historyczne i konstrukcyjne, wraz z katalogiem 47 obiektów ikonograficznych i kartograficznych. Niniejsza publikacja jest materiałem promocyjnym wystawy czasowej „Orientalny raj. Wpływy tureckie w ogrodach polskich” prezentowanej w pałacu wilanowskim od 18 września do 31 grudnia 2023 r. Wydarzenie zostało przygotowane z okazji 17. Międzynarodowego Kongresu Sztuki Tureckiej (ICTA) w Warszawie, który został zorganizowany przez Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie i Uniwersytet Warszawski w dniach 18–21 września 2023 r.

ISBN 978-83-965839-3-2

